

TÜRK DÜNYASININ SÖNMEYEN ATEŞİ: İSMAİL BEY GASPIRALI

(1851-1914)

Cihan YALVAR¹

ÖZET

Geçmişten günümüze Rusya topraklarında Türk Dünyası adına önemli fikir adamları yetişmiştir. Türk Dünyası'na yön veren bu şahsiyetlerin basın, yayın ve eğitim konusundaki görüşleri büyük yankı uyandırmıştır. Rusya'da yetişen fikir adamlarından birisi de Kırım Tatar kökenli olan İsmail Gaspıralı'dır. Bu büyük fikir adamı, hayatı boyunca düşünceleri ve faaliyetleri ile Türk Dünyası'nda birlik duygusunu ortaya çıkararak, kendisinden sonra gelen nesillere ilham kaynağı olmuştur. İsmail Bey Gaspıralı, birlik düşüncesini Rusya İmparatorluğu içinde kültürel bir reform yaparak, sağlamak isteyen Türk düşünürlerindedir. Gaspıralı'nın, 1884 yılında yayın hayatına başlayan Tercüman gazetesinde kullandığı Türkçe, hayatı boyunca hizmet etmeye çalıştığı Türk Dünyası'na bu amacı gerçekleştirmeye yarayacak vasıtanın ne olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İsmail Bey, herkes tarafından bilinen "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" sözü ile kısaca bizlere neler yapmak istediğini ifade etmiştir. Aynı zamanda bir yandan Tercüman Gazetesi ile dil birliğini savunurken bir yandan da Ceditizm akımı dahilinde Bahçesaray'da açmış olduğu ilk Usûl-ü Cedit okulunda uyguladığı yeni eğitim sistemi ile Türk Dünyası'nın önemli şahsiyetlerini bizlere kazandırmıştır. Bu makalede İsmail Bey Gaspıralı'nın hayatı incelenecektir.

Anahtar kelimeler: İsmail Gaspıralı, Ceditizm, Tercüman Gazetesi, Usûl-ü Cedit, Türk Dünyası.

ABSTRACT

From past to present, important intellectual have been raised for the name of the Turkish World in territory in Russia. The ideas of these individuals, who are directors of the Turkish World about the press, broadcasting and education, have caused great repercussions. On of the intellectual who grew up in Russia Ismail Gasprinski who is of Crimean Tatar origin. This great intellectual has been a source of inspiration for the coming generations by revealing the sense of unity in the Turkish World through his life long thoughts and activities. Ismail Bey, is a Turkish intellectual who wants to spread his idea of unity by making a cultural reform in the Russian Empire. It is important that the Turkish language that Gasprinski used in the publication of Tercüman, which started broadcasting in 1884, shows that is the means to realize this aim in the Turkish World, which he tried to serve throughout his life. Ismail Bey, stated briefly what he wanted to do to us by his word which is known by everyone "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*". At the same time, while advocating the language union with the Tercüman Newspaper, he brought in important figures of the Turkish World with the new education system applied in the first Usul ul- Jadid school which Bakhchysarai opened in Jadidism . In this article, the life of İsmail Bey Gasprinski will be examined.

Keywords: Ismail Gasprinski, Jedidism, Tercüman Newspaper, Usul-ul- Jedid, Turkish World.

¹ Arş. Gör. Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cihan.yalvar@yeditepe.edu.tr

GİRİŞ

Rus Çarlığı'nın Türk topraklarını işgal sürecini 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgali ile başlatabiliriz. Çarlık, kendisini Altın Orda'nın varisi görerek yapmış olduğu işgaller ile 1556 yılında Astrahan'ı (Ejderhan, Hacitarhan), 1581'de ise Sibir Hanlığı'nı topraklarına dahil etmiştir. Bu işgallerin ardından Altın Orda'nın tek varisi olarak bölgede Kırım Hanlığı kalmıştı. Zaman içerisinde Altın Orda Devleti'nin dağılma sürecine girmesi ile Kırım'da Çengiz soyundan gelen Hacı Giray Kırım Hanlığı'nı kurarak, Kırım'ın ilk hanı olmuştur. Osmanlı Devleti ise 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa önderliğindeki ordu ile Kırım'ı kendisine bağlamıştır.

Osmanlı Devleti Kırım'ı kendi topraklarına katmak suretiyle Karadeniz'de hakimiyetini sağlamlaştırmış ve Karadeniz'in Kuzeyi'nde bulunan ülkelere karşı faal bir politika izlemeye başlamıştır². Nitekim, İstanbul'un ele geçirilmesi ile Karadeniz'in ticaretinde pay sahibi olmaya başlayan Osmanlı Devleti Kırım'ın fethi ile Karadeniz'e tamamen hakim olmayı başarmıştır. Kırım Hanlığı'nın sayesinde Lehistan'da hüküm süremekte olan Yagellonlar'ın Karadeniz boyuna ulaşmaları engellenmiştir. XV. yy'dan XVIII. yy'ın sonlarına kadar Kırım Hanlığı bir takım Avupalı tarihçiler tarafından "İmparatorluğun sağ kolu" şeklinde tabir edilmiştir³.

Rusya'nın Kırım topraklarında uyguladığı ilk istila hareketi 1736 yılında General Münnich komutasında gerçekleşmiştir. Münnich'in Kırım'ı istilası sonrasında, Kırım toprakları içerisinde tarihi değere en fazla sahip olan *Hansaray* ve etrafında bulunan iki bin ev yanmıştır. Ayrıca bu istila hareketi sırasında Kırım Hanları arasında önemli şahsiyetlerden birisi olan Selim Giray'a ait zengin kütüphanede yanmıştır⁴.

Fakat Kırım için felaket ile sonuçlanacak olaylar 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yaşanacaktı. 1769 yılında Kırım Giray Han'ın Besarabya topraklarına düzenlemiş olduğu başarılı akının sonrasında Çarlık kuvvetleri 1770 yılında Bucak bölgesini ele geçirmiş ve sonrasında 1771 yılında Dolgorukiy önderliğinde Kırım'ı tekrar istila etmişlerdir⁵. Osmanlı Devleti, Mora'da beklenmedik bir isyanın patlak vermesi ve Çeşme'de donanmasının Ruslar tarafından yakılması ile 1768-1772 yılındaki savaşı da kaybetmiştir. Bu olumsuz gelişmeler sonucunda Osmanlı yöneticileri telaşa düşerek Rusya ile bir barış anlaşması yapılmasının yollarını aramışlardır⁶. 18 Ağustos'ta başlatılan barış görüşmelerinden kısa bir süre sonra Türk temsilciler, Rusya'nın Tatarların bağımsızlıklarını anlaşmaya şart olarak eklediklerini öğrenmişlerdir⁷.

² İnalçık, Halil, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Bulleten*, C. VIII, S.30, Ankara 1944, s. 185.

³ İnalçık, a.g.m. , s. 185.

⁴ Bala Mirza ve İnalçık Halil, "Kırım", *İA*, C. VI, İstanbul 1977, s. 750.

⁵ Bala Mirza ve İnalçık Halil, "Kırım", s. 750.

⁶ Akdes Nimet, Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 290.

⁷ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. 410.

Fakat o dönemin Osmanlı Sultanı III. Mustafa, Rusya'ya savaş tazminatı olarak 35 milyona kadar para vermeyi kabul ettiğini ama asla Kırım'ı Rusya'ya teslim etmeyeceğini bildirmiştir. Osmanlı cephesinden gelen bu cevap üzerine, Rusya padişaha ‘‘İstediklerinin para ile satın alınamayacağını’’ cevap olarak iletmiştir⁸. Nihayetinde, 1774 yılında Tuna havalsinin güney sahilinde yer alan Küçük Kaynarca’da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan bu anlaşma 28 maddeden oluşmaktaydı⁹.

Bu anlaşmanın en önemli maddesi olarak 3. madde karşımıza çıkmaktadır. Bu madde ile Tatarlar serbest kalacaklar ve Kırım Hanları hiçbir devletin baskısı olmadan seçilecektir. Bunun yanında, Tatarlar yalnızca dini yönden Osmanlı Devleti’ne bağlı kalacaktı¹⁰. Bu anlaşmaya göre Oçakov kalesi ve civarındaki topraklar Osmanlı Devleti’ne, Kerç ve Yeni Kale civarında bulunan araziler ise Çarlık Rusya’sına bırakılacaktı. Aynı zamanda Berda, Konski, Vogı ve Dnepr nehirleri ile Bug ve Dinyestr nehirleri arasında bulunan topraklarda Ruslar’a bırakılacaktı¹¹.

Küçük Kaynarca anlaşmasının ardından, Rusya tarafından desteklenen Kırım Hanı Şahin Giray Osmanlı halifesi ile tamamen bağlarını kopararak, Kırım topraklarında Rusya örneğinde bir batı devleti kurmayı amaçlamıştır. Bu amaca yönelik faaliyetlerinin sonrasında Kırım’da iç karışıklıklar çıkmış ve bu karışıklıklar sonucunda Rus orduları 1777 yılının kış aylarında başta Kefe olmak üzere Kırım limanlarını işgal etmiştir. 1777 yılında yaşanan olaylar sonucunda Kırım’da bulunan halk ‘‘Ak topraklar’’ diye adlandırdıkları Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Kırım’da yaşanan bu olaylara daha fazla seyirci kalmak istemeyen Osmanlı Devleti ise Rusya ile yeni bir savaşın eşğine gelmiştir¹².

Fransızların da Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki gerilimi azalmak için bir takım teşebbüslerde bulunmasının sonucunda 21 Mart 1779 yılında iki taraf arasında Aynalıkavak Tenkihnamesi imzalanmıştır. Bu tenkihnameye göre; Kırım Hanlığı’nın bağımsızlığı tekrar vurgulanmış ve ortak bir onay ile Şahin Giray Kırım Hanı kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin bu maddeleri kabul etmesine istinaden Ruslar’da Kırım’da bulunan askerlerini üç ay içinde geri çekme sözü vermişlerdir¹³.

General Potemkin, çabalarının sonucunda 1783 yılının Mart ayında Kırım’ın ilhakı için Çariçe II. Katerina’yı ikna etmiştir¹⁴. 1783 yılının 8 Nisan günü Kırım’a giren Potemkin, çoluk çocuk ayırt etmeden 30 bin Kırım Tatarı’nı vahşice katletmiştir¹⁵. Kırım’a girip vahşice katliamlar yapan Potemkin, Çariçe II. Katerina’nın beyannamesini de okumuştur. Çariçe, bu beyannamede Kırım Tatarları’na: ‘‘Siz müfrit bir kavimsiniz. Bize çok zahmet verdiniz. Sizlerden çektiğimizi başka bir millettten çekmedik. Fesadınızdan kurtulmak için Osmanlı Devleti’de sizden el çekerek serbestliğinize karar vermişti. Hâlbuki, bu sırada Osmanlı

⁸ Jorga, *a.g.e.*, s. 411-412.

⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 290.

¹⁰ Bala, Mirza ve İncalcık, Halil, ‘‘Kırım’’, s. 750-751.

¹¹ Müstecip, Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980, s.100.

¹² Bala, Mirza-İncalcık, Halil, ‘‘Kırım’’, s. 751.

¹³ Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenga Yayınları, İstanbul 2003, s. 57-59.

¹⁴ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁵ Bala, Mirza- İncalcık, Halil, ‘‘Kırım’’, s. 752.

Devleti ile aramızı bozmak istediniz. Lakin iki devlet hâlâ sulh üzeredirler. Ancak sizler nice askerlerimi katlettiniz ve bu uğurda bu kadar akçe sarf eyledim. İşte bunlar karşılıklı Taman, Kuban ve Kırım iklimini mülküne ekledim'' demiştir¹⁶.

Potemkin, Kırım yarımadasında 150 bin Rus askeri bulundurmak suretiyle Kırım Tatarları'nı baskı altında tutmaktaydı. Çariçe II. Katerina, 1784 yılının ilkbaharında Kırım'da ki olayları yerinde tetkik etmek için buraya geldi. General, bir harabeye çevirdiği Kırım'da Çariçe'nin geçecek olduğu yollara göstermelik bir şekilde yeni köyler yaptırmıştı¹⁷. General Potemkin'in yapmış olduğu bu faaliyet Kırım'da yaşanan vahşeti gözler önüne sermiştir.

Osmanlı Devleti, Karadeniz'in Kuzeyi'nde bulunan bu mümbit toprakları Rusya'ya bırakmaya niyetli değildi. Kırım'ı Rusya'ya bırakmak istemeyen Osmanlı Devleti 1787 yılında tekrar Rusya ile yeni bir savaş için karşı karşıya gelmiştir. 1787-1790 yılı Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi sonucunda 1792 yılında imzalanan Yaş Anlaşması ile Dnester'e kadar olan arazi Rusya'ya bırakılmıştır. 1812 yılında Romanya'nın Bükreş şehrinde imzalanan Bükreş Anlaşması ile Besarabya'da Rusya'ya bırakılmıştır. Besarabya'nın Rus topraklarına katılması ile bir zamanlar Kırım Hanlığı'na ait olan tüm topraklar artık Rus hakimiyetine girmişti¹⁸.

1783 yılında Kırım'ın ilhak edilmesinden sonra Rus yöneticiler, Kırım topraklarında geçici bir hükümet kurmuş ve 1784 yılına gelindiğinde kurulan Rus idaresi tamamen Kırım topraklarında söz sahibi olmuştur. Kırım Tatarları, 1784 yılından Çarlık Rusya'sının yıkılışına kadar geçen sürede hiçbir şekilde Çarlığın faaliyetlerine müdahale edememişlerdir. Kırım toprakları Çarlık idari taksimatında *Tavrida* isimli bölgeye dahil edilmiştir. Kırım'ın Tavrida isimli bölgeye dahil edilmesi ile, Rus yetkililer Türk-İslam halklarının bölgeye sonradan gelip istila ile Kırım'ı zaptettikleri tezini öne sürmüşlerdir. Çarlık rejimi Kırım topraklarını tamamen Türklere arındırarak Slavlaştırmak için bazı yerleşim yerlerinin Türkçe isimlerini kaldırmıştır. Kaldırılan Türkçe isimlerin yerini Yunanca isimler almıştır. Nitekim Akmescit-Simferopol, Akıyar-Sivastopol, Kezlev ya da Gözleve- Yevpatoriya, Kefe- Feodosiya isimleri Rus idarecileri tarafından değiştirilmiştir.¹⁹

Osmanlı-Rus savaşları ve hanlık içinde yaşanan karışıklıklar neticesinde Kırım topraklarından göç 1783 yılından itibaren başlayarak 150 yıl durmadan devam etmiştir. Kırım'dan genellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçler XIX. yy'da zirveye ulaşmıştır. 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı ve ardından imzalanan Paris Barış Anlaşması ile toprakları ellerinden alınan Kırım Tatarları, 1860 yılında 200 bin kişi ile yarımadadan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. 1783 yılında Kırım'ın ilhakı ile başlayan süreçten 1922 yılına kadar 1.800.000 Kırım Tatarı Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiştir.²⁰

1. İsmail Gaspıralı'nın Doğumu ve Gençlik Yılları

¹⁶ Kuzucu, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁷ Ülküsal, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁸ Bala, Mirza-İnalçık, Halil, "Kırım", s. 752.

¹⁹ İnalçık, Halil ve Kırmılı, Hakan, "Kırım", *DİA*, C. XXV., 2002, s. 458.

²⁰ İnalçık, Halil ve Kırmılı, Hakan, "Kırım", s. 458.

Türklerin birkaç yüzyıldır içinde oldukları uykudan uyanmalarını amaçlayan ve bu mücadelenin önderlerinden birisi olan İsmail Bey Gaspıralı 1851 yılında Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de dünyaya gelmiştir²¹.

İsmail Bey'in babası Mustafa Ağa, annesi ise Mirza İlyas Kaytazov'un kızı Fatma idi. Babası Mustafa Ağa Yalıboyu'ndaki Gaspıra köyünde doğmasından ötürü *Gaspıralı* ya da *Gaspırski* soyismini almıştı. İsmail Bey'in babası, Odesa'da Dük Rişelyö Lisesi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olan Prens M.S. Varautsov'un yanında tercüman olarak görev yapmaya başlamıştı. Bu görevinin sonlanması ile birlikte Mustafa Ağa 1848 yılında Kırım'a geri dönmüştü²². İsmail Gaspıralı'nın babası, 1854 yılında meydana gelen Kırım Savaşı sırasında ailesi ile beraber Bahçesaray'a yerleşmişti. İsmail Bey Gaspıralı 10 yaşına kadar Bahçesaray'da kalmıştı²³.

İsmail Bey eğitime Bahçesaray'da bulunan Müslüman Mektebi'nde başlayarak alfabeyi burada Hacı İsmail Efendi'den öğrendi. Gaspıralı, 10 yaşına geldiğinde ise Akmesic'te bulunan Rus okuluna girerek burada iki yıl eğitim aldı. Ardından, Varonej şehrinde bulunan Rus askeri okuluna gitti. Fakat İsmail Bey Varonej'de bulunan okulda fazla kalamadı ve kaydını buradan aldirarak Moskova'da eğitim veren Moskova Askeri Lisesi'ne kaydını yaptırdı. Gaspıralı 1864- 1867 yılları arasında eğitimine Moskova'da devam etti²⁴.

1.1. İsmail Bey Gaspıralı'nın Panslavizm ile Tanışması

İsmail Bey'in eğitimini Kırım'ın dışında tamamlamaya çalıştığı bu dönemde, Moskova Pan-Slavizmin ve Rus milliyetçiliğinin en önemli merkezilerden birisiydi. Temelinde Türk-İslam düşmanlığı bulunan bu akım Rusya'da bulunan bütün okullarda görülmekteydi. İsmail Bey, Türkler hakkında haksız düşmanlıklardan oluşan bu akımı okulunda ve derslerinde dinlemek zorunda kalmıştı. Fakat bu durum onda ters etki yaratmış, bu akım onu milletine her konuda sıkı sıkı bağlanmasına sebep olmuştur. Bu yıllarda Litvanya Tatarı olan Mustafa Mirza Davidoviç ile tanışmış ve beraber Rus milliyetçiliğine karşı nefret duymaya başlamışlardı²⁵.

Gaspıralı, Moskova'da aldığı eğitim esnasında, aşırı Slav akımının önde gelen şahsiyetlerinden birisi olan İvan Katkov ile dost olmuştu. Öyle ki İsmail Bey, Pazar günlerini onun evinde geçirmeye başlamıştı. İsmail Bey, okulda ve derslerde gördüğü Panslavizm akımını bir de Katkov'dan daha detaylı bir şekilde dinlemiş ve onun sayesinde Rus milliyetçiliği, liberalizm gibi diğer aşırı akımları tanımıştır²⁶. İçinde bulunduğu durum İsmail

²¹ Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 1.

²² Yusuf Ekinci, *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s.9.

²³ Ülküsal, *a.g.e.*, s. 144-145.

²⁴ Ataalp Kadir Pınarer, *İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*, 72 Tasarım, İstanbul 2014, s. 81.

²⁵ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003, s. 1-2.

²⁶ Giray Saynur Bozkurt, *1905- 1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 56.

Gaspıralı'nın Rus milliyetçiliğine karşı olan fikirlerini her geçen gün tazelemiştir. Bu yıllarda yaşadıkları ve gördükleri ona ileride yapacak olduğu faaliyetler için bir zemin hazırlamıştır²⁷.

1.3. İsmail Bey'in Türklük İçin İlk Mücadelesi

İsmail Bey, bu olaylar esnasında en yakın arkadaşı olan Mustafa Mirza ile bir yandan birbirlerine destek olurken bir yandan da Rus gazetelerinden dünyada ve Osmanlı topraklarında gelişen olayları takip etmişlerdir. Moskova'da bulunan askeri lisenin bitimine bir sene kala 1867 yılının yaz ayında Girit'te Osmanlı ordusuna karşı çıkan ayaklanmadan haberdar olan İsmail Bey ile Mustafa Mirza Osmanlı ordusuna gönüllü yazılarak Girit'te savaşmak için Moskova'dan ayrılıp Odesa'ya gelmişlerdir²⁸.

Burada yapılan araştırmalar sonucunda İsmail Bey ile Mustafa Mirza'nın pasaportlarının olmaması nedeni ile iki genç Odesa limanından ailelerinin yanına gönderilmişlerdir²⁹. İsmail Bey'in Osmanlı ordusuna gönüllü katılma isteğinin başarısızlık ile sonuçlanmasından sonra Hamdullah Suphi Tanrıöver bu başarısızlığın ardından fikirlerini şöyle açıklamıştır: "Çocukluğunda Türkler'e yardım için evinden kaçmış, Volga üzerinde bir sandala binerek İstanbul yollarına çıkmıştı. Küçük genç ruhunun Türk'e yardım için bu atılışını bütün ömründe en son nefesine kadar devam etti"³⁰. Gaspıralı'nın Moskova'da ki eğitim hayatı yaşamış olduğu bu olay sonrasında sonlanmıştır³¹.

1.4. İsmail Bey'in Kırım'da Geçen Öğretmenlik Yılları

Moskova'dan Kırım'a dönen İsmail Bey 17 yaşında, 400 ruble maaş³² ile eğitimine başladığı yer olan Zincirli Medrese'de Rusça öğretmeni olarak göreve başlamıştır³³. Bu görevde bulunduğu bir buçuk sene içinde Gaspıralı Rus edebiyatı ve Rus fikirleri ile tanışarak bir yandan da Rus gazetelerini okuyarak Rus siyasetini takip etmekteydi³⁴. 1869 yılına gelindiğinde ise İsmail Bey'in maaşı 600 rubleye çıkartılmış ve Gaspıralı Bahçesaray'dan ayrılarak Yalta'da bulunan Dereköy okuluna tayin olmuştur. Gaspıralı, Dereköy okulunda görev yaparken birçok kez Eğitim Müdürlüğü'nden takdirname de almıştır. İsmail Bey, iki yıl sonra bir daha Bahçesaray'da bulunan Zincirli Medrese'ye Rusça öğretmeni olarak geri dönmüştür. Rusça öğretmenliği dışında öğrencilerine Türkçe dersleri de vermeye çalışan İsmail Bey, medreselerde uygulanan eski metodu eleştirmesi ve Rusça eğitim verdiği sınıfın ders zamanlarını çan çalarak belirtmesi sonucunda öğretmenliği bırakmak zorunda kalmıştır. Gaspıralı, bu uygulamalardan hoşnut olmayan yöneticiler ve öğrenciler tarafından istifaya

²⁷ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...* , s. 2.

²⁸ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...* , s. 2.

²⁹ Ekinci, *a.g.e.* , s. 10.

³⁰ Pınarar, *a.g.e.* , s.82.

³¹ Pınarar, *a.g.e.*, s. 82.

³² Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail*, haz. Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakıf Yayınları No:2, İstanbul 1996, s. 20.

³³ Pınarar, *a.g.e.*, s. 82.

³⁴ Kırimer, *a.g.e.* , s. 21.

zorlanmış hatta ölüm ile de tehdit edilmiştir. Bu olaylar sonrasında Gaspıralı, 1871 yılında Zincirli Medrese'den ayrılmıştır.³⁵

İsmail Bey öğretmenlik ile meşgul olduğu bu dönemde, kendisini tamamen okumaya vermiştir. Bu olaylar çevresinde İsmail Bey, eğitim ve öğretim şeklinin değiştirilmesi ile Türk toplumunda hızlı bir yenileşme dönemine girilmesini düşünmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın bu konudaki düşüncesini şu cümlesi çok iyi açıklamaktadır: *“Bizde ilk tedaris ve terbiyenin olmadığı mektepte ve dini mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilâhere, Zincirli’de tamamiyle öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde herşeyden evvel bu esasların islahı lüzumuna iman ettim”*³⁶.

1.5. İsmail Bey’in Batı’ya İlk Adımı: Paris Seyahati

İsmail Gaspıralı, hiçbir zaman Osmanlı subayı olma hayalinden vazgeçmemiştir. Osmanlı subayı olmak için İstanbul’a gelen İsmail Bey subaylık için Fransızca’nın şart olduğunu öğrenerek Paris’e gitmeye karar vermiştir³⁷. Gaspıralı 1872 yılında, cebinde bulunan 200 ruble para ile Viyana, Münih üzerinden Paris’e gitmiş burada iki yıl kalan Gaspıralı ünlü Rus yazar Turganyev ile çalışarak onun yazılarını temize çekmiştir. Ardından Fransızca’sını geliştirerek Paris’te bir ilan şirketinde tercümanlık da yapmıştır³⁸.

İsmail Bey Gaspıralı’nın Paris’e geldiği zamanda şehir sıkı yönetim altında idi. İsmail Bey burada sadece Batı medeniyetinin güzelliklerini değil, en kötü yönlerini görmüştür. Paris’te incelediği olayları İstanbul’da basılan *“Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene”* isimli eserinde kaleme almıştır³⁹. İsmail Bey, kaleme almış olduğu bu eserde: *“Avrupa medeniyetinin dışına bakar ve maişetin iç yüzüne dikkat etmezsek birşey anlayamayız. Ancak kudretlerine, akıllarına şaşır kalırız”* demiştir. Ardından Gaspıralı büyük bir binada yaşamını sürdüren bir aile ile, ufak ve yaşanılmaz denilecek bir yerde hayatlarını devam ettirmeye çalışan kalabalık bir ailenin masraflarını karşılaştırarak zengin ailelerin yapmış olduğu bir günlük masraf ile on ailenin geçimini sağlayabileceğini sonucuna ulaşmıştır⁴⁰.

İsmail Bey’e göre, çağının en büyük teknolojik gelişmelerine rağmen Batı’da servetin dağılımında büyük bir haksızlığın varlığı ortadaydı ve küçük bir topluluk huzur içinde yaşarken, geri kalan kesimin çoğunluğu ise sefalet içinde yaşadığı gözlerden kaçmamaktaydı⁴¹.

1.6. İsmail Bey İstanbul’da

İsmail Bey Gaspıralı, 1874 yılının son aylarında Marsilya’da bulunan limanların birisinden hareket ile İstanbul’da tercümanlık görevi yapmakta olan amcası Halit Efendi’nin yanına gelmiştir. İsmail Bey, Fransızca’sını geliştirdikten sonra amcası Halit Efendi’nin

³⁵ Bozkurt, *a.g.e.* , s. 58.

³⁶ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...* , s. 3.

³⁷ Ekinci, *a.g.e.* , s. 11.

³⁸ Ülküsal, *a.g.e.* , s. 145.

³⁹ Pınarar, *a.g.e.* , s. 83.

⁴⁰ Ülküsal, *a.g.e.* , s. 146.

⁴¹ Ekinci, *a.g.e.* , s. 12.

yardımları ile de Osmanlı subayı olmak için bir takım girişimlerde bulunmuştur⁴². Hatta girişimleri o dönemin Rus yakınlığı ile bilinen, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya dahi gitmiş ve Paşa'da konuyu aşırı Panslavist yapısıyla dikkat çeken Rus elçisi İgnatiyev'e bildirmiştir. İgnatiyev'in kararı ile İsmail Bey'in Osmanlı subayı olma hayali sona ermiştir⁴³.

Subaylık hayalinin sona ermesinden sonra İstanbul'da bir yıl daha kalan Gaspıralı, Osmanlı Türkçesi'ni geliştirerek burada çıkan kitaplar ile matbuatı takip etmiştir. İsmail Bey daha önce Paris'te yaptığı gibi İstanbul'da da Osmanlı devlet sistemini, devletin iç ve dış ilişkilerini inceleme fırsatına erişmişti. Gaspıralı'nın İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde dikkatini en çok çeken konu ise: "*Türk unsuru haricindeki unsurların Türkiye'nin zenginliğini istismar ettikleri, Türk'ün sanayi ve ticaretten uzak kaldığı ve memur olma hastalığı içinde olmasıydı*".⁴⁴ İstanbul'un İsmail Bey'in hayatındaki bir diğer önemli nokta ise, ilk yazılarını burada kaleme almış olmasıdır. Gaspıralı'nın İstanbul'da kaleme aldığı yazılar Moskova'da ve St.Petersburg'da çıkan gazetelerde yayınlanmıştır⁴⁵.

2.İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray Belediye Başkanlığı Görevi

İsmail Bey, 1875 yılının sonbahar aylarından 1878 yılına kadar hiçbir yerde çalışmamıştır. Gaspıralı bu iki senelik sürede Kırım'da ve Rusya'da gelişmekte olan milli hayatı derin bir şekilde tetkik etmeye başlamıştır. İsmail Bey, yaşamış olduğu bu dönemi "*Gündoğdu*" isimli hikayesinde anlatmıştır⁴⁶. Gaspıralı burada kendisini "*Danyal Bey*" olarak tasvir etmiş ve halkın içinde bulunduğu durumu şöyle anlatmıştır: "*Milletin haline âşinâ olmadan millete hizmetin mümkün olmayacağını anlayan Danyal Bey, bu hususta ilmini ve marifetini arttırmaya karar verip, milletin arasına katıldı. Köy düğünlerinde, derviş ve ulema meclislerinde beyler ve ağalar ziyafetlerinde, medrese hücrelerinde vesâir her türlü içtimada bulunup, az söyleyip çok dinleyip birkaç sene âmeli dersler aldı. Her zümrenin yahşı cihetlerini ve uygunsuz hallerini görüp öğrenmiş, millî zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı... Ne işlemeli, işi nerede tutmalı, sönmüş kalbleri ne ile yandırmalı, basireti örtmüş perdeleri ne ile ayağa turguzmalı (kaldırmalı)*"⁴⁷.

Kırım'a dönen İsmail Bey'in 1877 yılında yaptığı ilk evliliği iki yıl sürmüştür⁴⁸. 1878 yılında İsmail Bey Bahçesaray'da belediye başkan yardımcısı seçildikten bir yıl sonrada belediye başkanlığı görevine getirilerek 1879 yılından 1884 yılına kadar Belediye Başkanlığı görevini ifa etmiştir⁴⁹.

İsmail Bey'in 1877 yılında yapılan Şehir Duma'sı seçimlerinde namzetlerden birisi olarak yer almasını babası Mustafa Gasprinskiy sağlamıştır. Yapılan seçimlerde İsmail Bey

⁴² Bozkurt, *a.g.e.* , s. 59.

⁴³ Saray, *Türk Dünyasında Dil ve Kültür...* , s. 3.

⁴⁴ Pınarer, *a.g.e.* , s. 84.

⁴⁵ Pınarer, *a.g.e.* , s. 84.

⁴⁶ Bozkurt, *a.g.e.* , s. 59.

⁴⁷ Ekinci, *a.g.e.* , s. 13.

⁴⁸ Pınarer, *a.g.e.* , s. 84.

⁴⁹ Kırımlı ,Hakan, "*Gaspıralı İsmail Bey*", *DİA*, C. XIII. , 2002 , s. 392.

yeterli oyu alamamıştır. Fakat 1878 yılının Mart ayında seçilenlerden birisinin vefat etmesi ile İsmail Bey tekrar adaylar listesine alınmıştır. Yeniden yapılan seçimler sonucunda İsmail Bey yeterli oyu alarak seçilmiştir. İsmail Bey'in Şehir Duma'sına girmesinin ardından Duma'da sıra Belediye Başkanı'nın seçimine gelmiştir. Belediye Başkanlığı için iki aday vardı. Adaylardan birisi Kezlevli sulh hâkimi S. İ. Henkel iken diğeri ise, İsmail Bey Gaspıralı idi. Seçimler heyecanlı bir şekilde başlamıştı. Kezlevli Henkel'in sulh hâkimliğinden istifa etmemesi Ekim 1878 yılında seçimlerin yeniden yapılması ile neticelendi. Ekim 1878 tarihinde yapılan seçimler sonucunda İsmail Bey Gaspıralı oy sıralamasında dördüncü oldu. Bahçesaray Belediye Başkanlığı'na ise Seytmemet Topuz seçildi⁵⁰.

Ardından Kasım ayında gerçekleşen Belediye Başkan Yardımcılığı görevine İsmail Bey Gaspıralı altı aday içinden en fazla oyu alarak seçildi. Seçimlerin yapılmasından kısa bir zaman sonra Seydmemet Topuz Belediye Başkanlığı görevini yeterince yerine getiremeyince, 1879 yılının Şubat ayında görevden ayrılmak zorunda kaldı. Seydmemet Topuz, vali Gubernator'a yazmış olduğu raporda yerine İsmail Bey'in getirilmesini tavsiye etmişti. 1879 yılının Mart ayında Gaspıralı Belediye Başkanlığı görevine getirildi. İsmail Bey'in Bahçesaray Belediye Başkanlığı dönemindeki ilk faaliyeti Şehir İdaresi'ni bir düzene sokmak oldu. Şehir Duması'nda bu idarenin düzenini bozanlara ceza verilmesini kabul ettirdi. Ardından Şehir İdaresi'nde düzenli ve namuslu bir şekilde çalışan personellerin maaşlarına ek olarak prim verilmesini de kabul ettirmiştir. İsmail Bey başkanlığı döneminde ikinci iş olarak ise, şehir bütçesinin arttırılması için bir takım girişimlerde bulunmuştur. İsmail Bey Gaspıralı, 1880 yılının Mart ayında ise sokakları ve pazar meydanını yeniden mamur hale getirmek için kolları sıvadı. Şehrin sokakları ve Pazar meydanının ıslahından sonra Gaspıralı, şehri on iki parçaya bölerek temizlik işleri ile ilgilenecek olan iki kişi belirledi. Bunun yanında özel bir temizlik komisyonu da kurdu. İsmail Bey'in Belediye Başkanlığı görevinde kaldığı sürede yaptığı en önemli faaliyet hiç şüphesiz halkın eğitimi ile ilgili olan konulardı. Gaspıralı, şehir bütçesinin karşıladığı ölçüde Bahçesaray'da bulunan eğitim kurumlarına yardımlarda bulundu. 1880 yılının Aralık ayında iki Tatar okulunu belediye himayesi altına almıştı. Bu dönemde, dört sınıftan oluşan bir Tatar mektebi kurma kararı alınmış ve bu mektebe kitap sağlamak için şehir bütçesinden bu okullara pay ayrılmıştı⁵¹. İsmail Bey Bahçesaray Belediyesi'nde gerçekleştirmek istediği faaliyetlerden ötürü 1884 yılında şiddetli eleştiriler ile karşılaşınca Belediye Başkanlığı görevini bırakmak zorunda kalmıştır⁵².

2.1. İsmail Gaspıralı'nın Yayıncılık Hayatına Başlaması

Gaspıralı'nın yayıncılık hayatını 1879 yılında Türkçe bir gazete çıkartmak için Rus hükümetine başvurması ile başlatabiliriz. İsmail Bey, Hasan Bey Melikov Zerdabi'nin çıkarmış olduğu ve Rusya'da ilk Türkçe gazete olan *Ekinci* isimli gazetesinin kapanmasından

⁵⁰ Viktor Y Gankeviç ve Viktor F. Şarapa, "Gasprinskiy'in Bahçesaray Şehir Meclisi'ndeki Faaliyetleri", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara 2004, s. 21-22.

⁵¹ Gankeviç ve Şarapa, *a.g.m.*, s. 22-23-24.

⁵² Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 39.

iki yıl sonra bu başvuruyu yapmıştı. Ayrıca yine bu tarihte Said ve Celal Ünsizade kardeşlerin Tiflis'te ki Ziya isimli gazeteleri için izin aldıkları zamana denk gelmekteydi⁵³.

İsmail Bey'in *Tercüman* isimli gazetesinin yayın hayatına başlamasından önce Rusya topraklarında yayınlanmış olan gazeteler arasında Özbek Türkçesi ile çıkan *Türkistan Vilayetin'in Gazetesi*, Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan *Ekinci*, *Ziya* ve *Ziyaiî Kafkas*, *Keşkül*, *Şarkiy Rus*, *Hayat* ve Kazak Türkçesi ile yayınlanan *Dala Vilayetin'in Gazetelerini* gösterebiliriz⁵⁴.

İsmail Bey 20 Kasım 1879 yılında *Faydalı Eğlence* isimli bir Tatarca dergi çıkarmak istemişti. Bu derginin yayını için kaleme alınan dilekçede Gaspıralı Rus hükümetine şöyle seslenmekteydi: "Rus dilini ve yazısını bilmediklerinden dolayı Kırım Tatarları Rusya'yı ve onun yaşantısını öğrenebilmekten ve ayrıca sanayi, tarım ve diğer sahalarda tekâmül etmelerini sağlayacak bilgilerden tamamen mahrum kalmaktadırlar. Bundan başka, çoğu hallerde en önemli haberler ve bazen de hükümet kararları Tatar kitlelerine gereken sarahatte ulaşmamaktadır. Bu durum Tatarları gayri- irâdi olarak yanılğıya düşürmekte ve onların başına dert açmaktadır. Tatarların muhacereti, onların herkese askerlik mecburiyeti getirilmesini takip eden ilk yıllarda askerlik hizmetinden kaçınmaları ,bugüne kadar Rus halk okullarına belirgin bir şekilde itimatsızlık duymaları ve diğer meseleler, hep onların yaşadıkları ülkenin ruhu ve düzeni hakkında tamamen bilgisiz olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu gibi misalleri ve diğer pek çok daha önemsiz durumları göz önüne alarak, Tatarlara ülkemizi, onun yaşantısı ve kanunlarını, onlar arasında yeteri kadar kitlevî ölçüde Rusça okuma-yazma öğrenilene kadar, onlarca yaygın bir şekilde bilinen Tatar yazısı vasıtasıyla öğretmeyi gayet yararlı görmekteyim. Bu hususta soydaşlarıma mümkün merteye yararlı olabilmek ve onlara birbirini tutmayan ve çoğu zaman manâsız haber ve bilgiler arasında yönlerini tayin etmeleri imkânını verebilmek için ve ayrıca da onlara geniş ülkemizi tanıtılabilmek amacıyla, Tatar dilinde haftalık bir derginin yayınlanmasını maksada muvafık gördüm ve bunu üstlenmeye karar verdim".⁵⁵ Fakat bu istek Rus hükümeti tarafından reddedilmiştir⁵⁶.

Rus hükümetinin İsmail Bey'in Türkçe bir gazete çıkarma başvurusunu reddetmesinin ardından Gaspıralı mücadelesine devam etmiştir. İsmail Bey 1881 yılında Akmesic'te çıkarılan *Tavrida* isimli gazetede "Rus İslamı" (*Russkoe Musulmanstvo*) başlığı altında seri

⁵³Edward James Lazzerini , " İsmail Bey Gasprinskiy'nin Tercüman/ Perevodçik'i : Modernizm'in Bir Sözcüsü", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları , Ankara 2004, s. 204-205.

⁵⁴ Ramil Emirhanov, "İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy sonu- 20. yy başı), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2. , S. 3 , Eylül 2005, s. 72.

⁵⁵ Viktor Yuryeviç Gankeviç, "Faydalı Eğlence: Kırım Tatar Milli Basınının İlk Adımı", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları , Ankara 2004, s. 181-182.

⁵⁶ Ülküsal, *a.g.e* , s. 146.

makaleler yayınlamıştır. İsmail Bey bu makaleleri aynı başlık ile de bir kitapçık halinde bastırmıştır⁵⁷.

İsmail Bey *Genç Molla* takma ismi ile yazmış olduğu seri makalelerinde esas olarak şunlardan bahsetmektedir: *“Geri kaldığımızı baş sebep cehaletimiz; Avrupa bilginlerinden habersizliğimizdir. Münkariz olmamak için okumalıyız. Avrupa bilginlerini ve fikirlerini öğrenmeliyiz. Bunları kendi dilimize nakledip, kendi mekteplerimize, medreselerimize girdirmeye çalışmalıyız”*⁵⁸.

Rusya Müslümanları makalelerinde İsmail Bey Rus hakimiyetinin Türk- Tatar halkına yeni bir hayat vermediğini şöyle ifade etmiştir: *“Rusya’da yaşayan İslâmları Ruslaştırarak vahid bir Rus milleti meydana getirmenin mümkün olmadığını hem Ruslar ve hem de bizim münevverimiz anlamış bulunmaktadır. Bu durumda yapılacak iş, Türk kavimlerine eğitim ve öğretim sahasında gerekli kolaylığı göstermek ve onların kendi kültür dahilinde yetişmelerine müsaade etmektir. Bunun için gerekli matbuat da verilmelidir. Buna mukabil Rus mekteplerinde okumalıdır diyebilirsiniz, bu fertler için mümkün ise de kitle için kabil değildir. Rus mektebi Türk halkı için ölmüş bir müessesedir. Rusya’da yüksek tahsil hükümet lisanı olan Rus lisanını bilmekle olur, fakat halk mektepleri ile küçük sanat mektepleri Türk lisanında olmalıdır. Bu sayede ilim halk arasında daha süratle intişar eder”*⁵⁹.

Bu seri yazılarda medreselere de değinen Gaspıralı medreselerin değişime uğramalarını şöyle ifade etmektedir: *“Bu işi başarmak çetin olmadığı gibi, pahalı da değildir. Rusya’nın büyük Müslüman merkezleri olan Ufa, Kazan, Orenburg, Astarhan, Taşkent, Semerkant, Bakü, Noha, Bahçesaray gibi şehirlerde sekiz on medresede bazı ıslahat yapılırsa, maksada kâfidir. Sekiz on sene içinde cahil ulema yerine ilim ve fenden nasibini almış alimlere malik olacağımız gibi cahil hocalar yerine de, münevver muallimlerimiz yetişecektir”*⁶⁰.

İsmail Bey bu makalelerinin sansüre takılmaması için yazılarında dikkatli bir üslup kullanmıştır. Onun amacı Ruslaştırma sisteminin Müslümanlar için uygun olmadığını göstermek ve Rusya içinde bulunan Müslümanlar için bir takım reformlar yapmaktır. Gaspıralı Rusya’nın kalkınması için, Rusya Müslümanları’nın herhangi bir Müslüman milletten daha fazla uygarlık düzeyine çıkması gerektiğini ifade etmektedir. İsmail Bey bu konuyu makalelerinde şöyle ele almıştır: *“ Bize yalnız, medeniyeti kendi dilimizde öğrenme imkânı veriniz. Siz büyük biraderler, bize aydınlık veriniz! Mektepte Rusça, Ukraynalılar’ın bile işine nasıl yarar? Rus dili, mektep vasıtasıyla değil, hayat şartlarının değişmesi, demiryollarının ve iktisadi hayatın gelişmesi nisbetinde kendiliğinden intişar eder. Müslümanlar arasında zararlı unsur, onların aralarında yetişmeye başlayan ve her nevi idealden mahrum kozmopolit züppelerdir. Bunlar ne İslâmlar, ne de Ruslar için faydalı olabilecektir!”*⁶¹

⁵⁷ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...* , s. 39.

⁵⁸ Ekinci, *a.g.e.* , s. 15.

⁵⁹ Saray, *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e...* , s. 19.

⁶⁰ Kırimer, *a.g.e.* , s. 37.

⁶¹ Ekinci, *a.g.e.* , s. 15.

Ayrıca İsmail Bey Rusça olarak yayınlanan bu yazılarında kendi programını da ilan etmiştir. İsmail Bey'in programı: "Milli okulların geliştirilmesi ve eğitimde reform yapılması, milli eğitim merkezlerinin maddeten desteklenmesi için " Cemiyet-i Hayriye"lerin kurulması, bütün Türklere ortak dilde hitap edecek milli basın faaliyetine geçmesi, Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesi, müslüman kadınının hürriyete kavuşması, milli aydınlar zümresinin yetiştirilmesi" gibi maddeleri içermektedir⁶².

Bunun yanında İsmail Bey "bütün Türk aleminde bilhassa Kuzey ve Doğu Türklüğünde batılılaşmanın en aktif propagandacısı olarak, Türklerin milli dillerini kaybetmemeleri şartı ile batılılaşacağına" inanmaktaydı⁶³.

Yusuf Akçura, Ruslar tarafından "Garpcı" yani batıcı olarak adlandırılan eniştesi Gaspıralı hakkında şöyle demektedir: "İsmail Bey'i, Ruslar'ca maruf bir tabiri tercüme ederek "Garpcı" diyebiliriz. İsmail Bey, insanlığı bugünkü muayyen saadetin en yüksek noktasına ulaştıran medeniyetin Batı medeniyeti olduğuna kani idi. O Türkler'in Müslümanların milli ve dini benliklerinden ayrılmaksızın Batılılaşmalarını ister; sözlerinde ve işlerinde bu gaye kolaylıkla seçilir; her türlü mesaisini, milletin garp alemi medeniyetine dahil olabilmesi için sarfetmiştir"⁶⁴.

İsmail Bey ne olursa olsun Türkçe bir gazete çıkarabilmek için imkanlarını zorluyordu. O gazete girişimlerinin yanında diğer yayın faaliyetlerini de sürdürüyordu. 8 Mayıs 1881 tarihinden itibaren sekizinin adı bilinen *Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Latail* isimlerinde her birisi bir iki sayfadan oluşan on iki adet broşür bastı. Basılan bu broşürler genel olarak dil konusunu incelemekteydi⁶⁵.

Bu dönemlerde Cafer Seydahmet Kırımer'in de naklettiğine göre Rusya'da bulunan Türkler için vaziyet çok kötüydü. "Çarlığın misyonerleri müsteşrikleri her kabilenin kendi lehçesini işliyor ve hatta birbirlerinden kelime almalarına bile müsaade etmiyorlar, her kabileden yetişen ender münevverler ise meselenin umumi ehemmiyetini kavramayarak kendi lehçelerini canlandırmaya çalışıyorlardı. Gerek bu faaliyetler sonucunda gerekse de halk arasında Rusça gün geçtikçe daha fazla kullanılmaya başlıyordu. Halbuki bu cereyanın umumileşmesi ve kökleşmesi dil birliğinin ve neticede, milli birliğin temelinden yıkması ve Ruslaştırmaya doğru yol açılması demektir"⁶⁶.

İşte Gaspıralı tam bu dönemde, *Tonguç* ismini verdiği broşürünün önsözünde şu ana kadar yaptıklarını ve ileride de yapacaklarını kararlı bir şekilde şöyle dile getirmiştir: "Yirmibeş seneden beri dediğim, yazdığım, çalıştığım budur. Çare açmak, yol açmak, başka bir şey değildir. Çünkü, kavi, necip, ömürlü, sabırlı ve cesaretli olan Türk milletinin, perakende düşüp, *Sedd-i Çin'den Akdeniz'e* kadar yayıldığı hâlde, nüfussuz sessiz kaldığı

⁶² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 18.

⁶³ Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006, s. 34.

⁶⁴ Hablemitoğlu, a.g.e. , s. 34.

⁶⁵ Bozkurt, a.g.e. , s. 61-62.

⁶⁶ Kırımer, a.g.e. , s. 44.

*lisansızlığından, yani lisân-ı umumiye sahip olmadığından ileri gelmiştir. Bu inanışla ömrettim bu inanışla mezara gireceğim*⁶⁷.

Gaspıralı, basmış olduğu broşürlere farklı farklı isimler vererek, resmi izin almadan sürekli yayın çıkarmak suçlamalarını engellemiştir⁶⁸. Gaspıralı, Akmesic'te basılmış olan *Tonguç* isimli broşüründe dil konusu hakkında şöyle demektedir: '*Milletimizin eseri olan dilimiz, edebiyatta işlenmişse de, eğitime ve kurallara gelecek dildir. Gayet nazik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kırgız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki, eğer dilimiz usta bulup, kaleme alınıp işlenirse, şimdikine göre çok dereceli parlar ve kullanışlı olur... Muradımız dilimizi ilerletmektir*'⁶⁹.

İsmail Bey'in yazılarını heyecan ile takip edenlerden birisi de Kazanlı Akçuralar ailesinden İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım'dı. Zühre Hanım geçirmiş olduğu bir hastalıktan dolayı 1882 yılında Kırım'a dinlenmek için gelmiş ve Kırım Hanları'nın payitahtı olan Bahçesaray'ı gezerken İsmail Bey Gaspıralı ile tanışmıştı. 1882 yılının sonbaharında İsmail Bey ve Zühre Hanım evlenmişlerdi. Zühre Hanım, İsmail Bey için sadece bir hayat arkadaşı değil, her zaman onun kararlarının arkasında durarak ona destek veren mücadele arkadaşıydı⁷⁰.

Aynı yıl içerisinde İsmail Bey *Salname-i Türki ve Mirât-ı Cedid* isimlerinde iki ayrı risale daha yayınlanmıştır⁷¹. Türk ismi öne alınarak basılan *Salname-i Türki* isimli eser 1882 yılının Eylül ayında izin alınarak, Bahçesaray'da İsmail Bey'e ait olan *Basmahane-i İslamiyye*'de basılmıştır. Bu eserde İsmail Bey, Osmanlı Türkçesi'ni kullanmış fakat zaman zaman eksik kalan yerlerde de Kırım Tatarca'sından takviyeler yapmıştır. Eser seksen dört sayfadan oluşmakta olup, çeşitli takvimler, tabiat olayları, kronolojik tarih bilgileri, çeşitli dünya devletlerini tanıttıcı istatistik bilgileri, demiryolu ve deniz ulaşımı ile ilgili bilgiler, dünyada var olan hükümet şekilleri, bir hükümette olması gereken bakanlıkların hangileri olduğunu, icat ve keşifler, insanlığı tehdit eden frengi gibi bazı salgın hastalıklar, Rusya Müslümanları'nın hacca nasıl gidecekleri ile ilgili bilgileri içermektedir. İsmail Bey tarafından kaleme alınan bu eserde, '*Tarih-i Rusya ve Türkiye'de Bazı Meşhur Vekayi*' isimli başlık altında okuyucuya verilen kronolojik bilgiler Rus Devleti'nin kuruluşu ile başlatılmış, ardından daha çok Rusya'nın Türk illerini ele geçirmesi konusu ayrıntılı bir şekilde okuyucu ile paylaşılmıştır⁷².

2.2. Türk Dünyası'nın Sesi : Tercüman Gazetesi

İsmail Gaspıralı, bir yandan yayın hayatına devam etmiş diğer yandan da hayalini kurduğu gazeteyi çıkarmak amacıyla St. Petersburg, Moskova ve Volga bölgelerine seyahatler

⁶⁷ Mustafa Toker, 'İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, S. 16, s. 31-45.

⁶⁸ Lazzerini, *a.g.m.* s. 205.

⁶⁹ Ekinci, *a.g.e.* , s. 17.

⁷⁰ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...* , s. 24.

⁷¹ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...* , s. 39

⁷² Mehmet Şahingöz, 'İsmail Bey Gaspıralı ve Salname-i Türki'', (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları , Ankara 2004 , s. 176-177.

yapmıştır. İsmail Bey, bu bölgelerde gazete için gerekli izinleri almaya uğraşırken diğer yandan Arap harfleri ile baskı yapılabilecek matbaa malzemelerini aramaktaydı⁷³.

İsmail Bey, hayalini kurduğu gazeteyi çıkartmak için iki vali, üç bakana müracaat etmiş ve birçok kez St. Petersburg'a gitmişti⁷⁴. Sonunda Gaspıralı hayalini kurduğu gazeteyi çıkara bilmek için yoğun uğraşlar neticesinde izni Rus yetkililerinden almıştır. Rus hükümetinin bu izni vermesi ancak bir şart ile kabul edildi. Rus hükümeti İsmail Bey'in çıkaracağı gazetenin hem Rusça hem de Tatarca yayınlanmasını istemekteydi⁷⁵. Rus hükümetinden gazete için izin alan İsmail Bey Kazan'a ve Nijni Novgorod'a giderek üç yüz ruble abone parası toplamıştır. İsmail Gaspıralı, eşi Zühre Hanım'ın kıymetli eşyaları ve annesinin elbiselerinin satışından elde ettiği paralar ile eski bir makine ve az sayıda hurufat satın alarak gazetesini çıkarmaya hazırlanmıştır⁷⁶.

Gaspıralı'nın "Tercüman" ismini verdiği gazetesinin ilk sayısı 22 Nisan 1883 tarihinde, *Kırım'ın Rus Çarlığı tarafından ilhakının 100. yıldönümünde* Bahçesaray'da basılmıştır. Tercüman Gazetesi Kırım'da yayınlanan ilk Tatar gazetesi olarak tarihte yerini almıştır⁷⁷. Gazetenin Türkçe ve Rusça isimleri *çevirmen* ya da *yorumcu* anlamlarına gelmekteydi⁷⁸.

İsmail Bey Gaspıralı Rusça adı *Perevodçik* olan *Tercüman* gazetesinin baş yazısında gazetenin okurlarına şöyle seslenmekteydi: "Tam yüz sene önce, 8 Nisan 1783'de, kargaşa ve kan dökülmesinden yıpranmış olan küçük Kırım Hanlığı dünyanın en büyük imparatorluğunun bir parçası yapıldı ve büyük bir gücün himâyesi altında sulha ve âdil kanunların korumasına kavuştu. Bu günü Rus Çarlığı'nın bütün diğer kavimleriyle birlikte kutlayan Kırım Müslümanları, yüzyıldan beri faydalandıkları bütün bu iyi hareketleri hatırlamazlık edemezler"⁷⁹. İsmail Bey tarafından kaleme alınan bu yazı, gazetenin neden bu kadar uzun süre yayın hayatını devam ettiği için en önemli kanıtıdır.

Gaspıralı'nın gazetesi adını İstanbul'da Şinasi Efendi tarafından basılan *Tercüman-ı Ahvâl*'den almıştır. Tercüman, yayınlanmış olduğu ilk yıldan 1903 yılına kadar haftada bir gün, 1903 ile 1912 yılları arasında haftada bazen iki bazen üç gün, 1912 yılının Eylül ayından itibaren ise her gün yayınlanmıştır. Zaman ile Türk Dünyası'nın gören gözü haline gelen bu gazete otuz beş yıl yayın hayatını sürdürmüştür⁸⁰. Tercüman 1905 yılından itibaren de sadece Türkçe olarak yayınlanmaya başlanmıştır. Ayrıca gazete iki Türkçe, iki Rusça olmak üzere

⁷³ Kırmılı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 39.

⁷⁴ Ülküsal, *a.g.e.*, s. 147.

⁷⁵ Kırmılı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 39.

⁷⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 63-66.

⁷⁷ Kırmılı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 40.

⁷⁸ Lazzerini, *a.g.m.*, s. 203.

⁷⁹ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 148.

⁸⁰ Devlet, *a.g.e.*, s. 18.

toplam dört sayfa olarak yayınlanmıştır. 1905 yılındaki bir belgeye göre de Tercüman bin beş yüz adet basılmıştır⁸¹.

Türk Dünyası'nın sesi olacak olan Tercüman'ın ilk sayısından üç yüz yirmi tane satılmıştır. Zaman ilerledikçe Tercüman'ın sayısı ve abonesi artmıştır. Tercüman'ın Yalnız Kırım'da değil, Kafkasya'da, Kazan'da, Türkistan'da, Sibiry'a'da, Türkiye'de, Dobruca'da ve Bulgaristan'da da okuyucular bulunmaktaydı. 1885 yılına gelindiğinde okuyucuların sayısı bini geçmişti⁸². Gazetenin aboneliği başlangıçta yılda dört ruble iken, 1907 yılında üç rubleye düşürülmüş ve günlük yayınlanmaya başlandığı zaman ise beş rubleye yükselmişti⁸³.

Gazete yayınlandığı ilk zamanlarda fazla okuyucuya sahip değildi, fakat gazete Müslüman dünyasında yayılmaya başlamıştı. *Tercüman'ın, 1885 yılında üç yüzü Kırım'da, üç yüzü Müslüman İdil yöresinde, yüz ellisi Dağıstan'da, ellisi Sibiry'a'da, ve iki yüzü Orta Asya'da bulunmak üzere toplam bin abonesi bulunmaktaydı.* 1907 yılına gelindiğinde ise, okuyucuların sayısı beş binin üzerine çıkmıştı. 1912 yılına gelindiğinde Tercüman'ın sadece Rus Çarlığı içinde değil, İstanbul'da, Kahire'de, Kaşgar'da ve Hindistan'da da aboneleri bulunmaktaydı⁸⁴.

Gaspıralı'nın gazetesi sadece Rusya'da bulunan Müslümanları değil, Rus toprakları dışında kalan Müslüman ve Türkleri'de hedef almaktaydı. Tercüman'ın iki sayfasının Rusça yayınlanması gazetenin okuyucularının Rusya toprakları içerisinde artması ile neticelenmiştir. Bu durum ile Türkçe bilmeyen Rusya Müslümanları'da gazeteyi okuma şansına erişmişlerdi. İsmail Bey Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'nde kaleme alınan bütün yazıların Türk Dünyası tarafından anlaşılması için "*İstanbul Türkçesi ile KırımTürkçesi'nin karışımı olan bir dil kullanmaya*" çalışmıştır. Fakat İsmail Bey Gaspıralı'nın mimarı olduğu Türk Dünyası'ndaki ortak dil projesi bu toprakların 1917 ile Sovyet yönetimine girmesi ile olumsuz bir şekilde son bulmuştur. İsmail Bey ortak dil projesi hakkında Tercüman'ın ilk sayısında "*İdareden*" başlıklı yazısında şöyle demektedir: "*Gazetemizin neşrine başladığımızdan okuyucularımıza ifâdemiz oldur ki, Rusçasında kullandığımız lisân Türk lisanının şivesine ve İslâmların matbu'at hakkında olan i'tikadlarına mümkün kadar uyguncadır. Bunun ile berâber maişet-i medeniyeden faideli ahbâr ve eskâr-i beyânı ve levâzımât-ı milliyemizden cem'iyet-i Rus'u haberdâr eylemek "Tercüman" ın başlıca hıdmeti olacağı malûm edilir. Mesleğimiz zor ve güç olduğunu bilip halklar arasından bir hayli sâhib-i malûmat ve ahlâk bizi hüsn-i gönülden ve mu'avenet-i lâzımeden taşlamazlar ümidiyle teselli eylemekteyiz*". Tercüman Gazetesi'nde Kırım'dan ve Rusya'dan gelen haberler "*Ahbar-ı Dahilliyeye*", Rusya ve Kırım dışından yani dışarıdan gelen haberler ise, "*Ahbar-ı Hariciye*" başlıklarında verilmekteydi. Farklı yerlerden gelen mektuplar da "*Ahbar-ı Hariciye*" başlığı altında okuyuculara sunulmaktaydı⁸⁵.

Tercüman'ın dilinin Osmanlı Türkçesi olmasının bir nedeni Osmanlı Türkçesi'nin üç kıtaya yayılmış bir imparatorluk dili olması, ikinci nedeni ise 19. yy'ın başlarından itibaren

⁸¹ Ekinci, *a.g.e.* , s. 19.

⁸² Ülküsal, *a.g.e.* , s. 147.

⁸³ Lazzarini, *a.g.m.* , s. 212.

⁸⁴ Fisher, *a.g.e.* , s. 149.

⁸⁵ Timur Kocaoğlu, "Tercüman'ın Dili ve Coğrafyası", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara 2004, s. 215.

Çarlık Rusya'sının Türkler'in arasına Rusları yerleştirmeye başlayarak Türklerin kendilerine has bir dil ve edebiyat oluşturmak istemesiydi⁸⁶.

İsmail Bey'in de değimi ile Tercüman '*Boğazın kayıkçılarından tutup Kaşgar'ın devcilerine kadar*' etki edecekti⁸⁷.Tercüman'ın içeriğinde çizimler, resimler ve fotoğrafların yanında Gaspıralı tarafından kaleme alınan bir başmakale ve makaleler, Rusya içinden haberler, Rusya dışından haberler, bazen edebi ve bazen de eğitici olan tefrikalar, özellikle Müslümanlar ile ilgili olan resmi duyurular, Rus ve Müslüman ülkelerinde basılan süreli yayınlar, kitaplar ve ilanlar da bulunmaktaydı⁸⁸.

İsmail Bey'in Tercüman'da kullandığı dil yoğun Arapça ve Farsça tamlamalardan arındırılmış, halkın anlayacağı bir şekilde sade bir dildi. Ayrıca Gaspıralı, belirli bir ülke ya da bir bölgeye hitap ederken o bölgenin mahalli şivesini kullanmaktaydı. Örneğin, *Transkafkasya Müslümanları'na hitap ederken yazısına Azerbaycan Türkçesi'nden kelimeler eklemekteydi*. İsmail Bey Gaspıralı, mahalli şiveleri kullanırken Osmanlı Türkçesi'nin içerdiği kurallarının dışına çıkmamaya dikkat etmiştir⁸⁹. Gaspıralı'nın uygulamış olduğu bu yöntem ile gazete ilgi çekmekteydi.

Tercüman'ın 15 Mart 1906 tarihli sayısında İsmail Bey Gaspıralı, ayrı şivelerden edebi bir dil yaratmak isteyerek dilde birliğe karşı duranlara şöyle seslenmiştir: '*Umumi edebi bir dili olmayan millet, millet sayılmıyor. Türk evlatlarından olan Tarançı, Sart, Özbek, Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay, Azerbaycan vesair tayfalar, Türkçe konuştukları halde, şiveleri başkadır. Birbirlerini güçlüklerle anırlar. Bu hâl birleşmeğe, birliğe, bilgilerin, ilimlerin herkese duyurulmasına, terakkiye, edebiyata, dostluğa ve kaynaşmaya engeldir. Binaenaleyh, en evvel, en ziyade, hepimiz için ihtiyaç ve lüzumlu olan, umumi lisan, edebi Türkçe dildir... Bu iş pek o kadar hafif değilse de, çaresi bulunmaz müşkül değildir. Tercüman gazetesi, Bahçesaray'dan ta Kaşgar'a kadar okunduğu, yani anlaşıldığı lisanen birleşmenin mümkün olduğuna büyük delildir*'⁹⁰.

Tercüman'ın Türk aydınlarına ve özellikle de Türk gençlerine yapmış olduğu olumlu etkilerin farkında varmışlardır. Rus hükümeti için tehlike arz eden bu durumu, Taşkent Erkek Lisesi Müdürü olan N.P. Ostroumov'un İlminskiy'e gönderdiği bir haber ile de anlamaktayız. Ostroumov, İlminskiy'e göndermiş olduğu haberde : '*Bu günlerde ben Gaspıralı'nın gazetesi Tercüman'ın birinci sayısını aldım ve saçlarımlı yolacak gibi oldum. Artık daha neler olur acaba!*' demekteydi⁹¹.

Ünlü Rus misyonerlerinden birisi olan İlminskiy'e göre İsmail Bey, '*Rus İmparatorluğu Müslümanları arasında İslam köklerinden ayrılmayarak Avrupa tarzında eğitimi yaymak ve İslam fikrini Avrupa'nın bilimi ile birleştirmek, sayısız şivede konuşan*

⁸⁶ Toker, a.g.m. , s. 36.

⁸⁷ Emirhanov, a.g.m. , s. 73.

⁸⁸ Lazzerini, a.g.m. , s. 212.

⁸⁹ Kırmırlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...* s, 40.

⁹⁰ Toker, a.g.m. , s. 37.

⁹¹ Emirhanov, a.g.m. , s. 73.

*Rusya Müslümanları'nı birleştirmek ve matbuatı zengin olan Osmanlıca'yı Türk kavminden bütün Müslümanların ortak dili yapma'' amaçlarına hizmet etmekteydi*⁹²

2.3 Eğitimde Reform: Usul-ü Cedid Okulları ve Yeni Eğitim Sistemi

İsmail Bey, 1884 tarihine gelindiğinde yıllar öncesinden düşünmüş olduğu eğitim reformunun ilk uygulamasını Bahçesaray'ın Kaytaç Ağa mahallesinde bulunan ilkokul kademesinde açmış olduğu okul ile gerçekleştirmiştir⁹³. Gaspıralı, eski okullarda gösterilen Kur'an okumanın, yazı yazmanın ve namaz kılmanın yanında yeni açmış olduğu okulda Türk dili ve grameri, matematik, İslam tarihi, coğrafya, dünya tarihi ve sağlık bilgisi gibi dersleri de müfredatına eklemiştir⁹⁴. Bunun yanında İsmail Bey, bu okulların ana kitabı olarak 1884 yılında *Hoca-i Sıbyân* isimli kitabı kaleme almıştır. Bu kitap dört ayrı sınıfa ayrılmak üzere dört bölümden oluşmaktaydı. Kitapta Arap alfabesinin tanıtılmasının ardından, en geniş yer Türkçe eğitimine ayrılmıştı. Ayrıca İsmail Bey tarafından yazılmış *Hoca-i Sıbyân*'da şiirler, hikayeler ve halk masalları da yer almaktaydı⁹⁵.

Okulun açıldığı sıralarda İsmail Bey'in on iki öğrencisi bulunmaktaydı. Bu okulun ilk öğretmeni ise Gaspıralı'nın fikir arkadaşı olan Bekir Efendi idi⁹⁶. İsmail Bey Bahçesaray'da açtığı ilkokulda okuma ve yazmanın kırk günde öğretileceğini iddia etmişti⁹⁷. Okuma ve yazmanın kırk gün gibi kısa bir sürede öğretileceğini duyan halk İsmail Bey'in bu iddiasını boş bir hayal olarak görmüşlerdir. Halkın düşüncelerini duyan Gaspıralı yeni usulde eğitim almakta olan öğrencilerin kırk gün sonra halkın önünde bir sınava tabi tutulacağını bildirmişti. Yeni usûl ile eğitime tabi tutulan öğrenciler kırk gün sonra halk önünde yapılan sınavda gerçekten de okuma yazmayı öğrenmişlerdir. Bu başarıyı halkında görmesi İsmail Bey tarafından uygulanan yeni eğitim metodunun başarısını gözler önüne sermiş ve bu başarı zaman içerisinde tüm Rusya topraklarında duyulmaya başlanmıştır. İsmail Bey yeni eğitim metodunun programını şu ilkelerle belirlemiştir: *“İlkokullar medreseden ayrılmalı, öğretmenleri ayrı olmalı, öğretmen sadaka değil aylık almalı, okuma yazma öğretimi heceleme ile değil yeni Elifba kitaplarında gösterilen usûl-ü savtiyye veya usûl-ü meddiyye ile başlatılıp yürütülmeli, yalnız okumaya değil aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilmeli, kız çocukları için de ayrı ilkokullar açılarak kızlara da yazı yazma öğretilmeli, öğretim belirli bir programa göre yapılmalı ve her yaşa göre ders kitapları kullanılmalıdır”*⁹⁸.

İsmail Bey, yeni eğitim metodunda eski usulün dışında çıkararak farklı bir sistem belirlemiştir. Bu yeni eğitim metoduna *Usûl-ü Savtiye* ismi verilmiştir. Usûl-ü Savtiye

⁹² Emirhanov, a.g.m. , s. 74.

⁹³ Kırmımlı, “Gaspıralı İsmail Bey” , s. 392.

⁹⁴ Ekinci, a.g.e. , s. 22.

⁹⁵ Kırmımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...* , s. 54.

⁹⁶ Ekinci, a.g.e. , s. 22.

⁹⁷ Pınarar, a.g.e. , s. 90.

⁹⁸ Ümit Polat, “Türk Dünyasının Rönesansı: Usûl-ü Cedid Mektepleri”, (baş ed. Hakan Kırmımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları , Ankara 2004, s. 307.

sisteminde; önce harfler ve buna karşılık gelen sesler tanıtılmış, ardından bunların sözcükler içinde okunuş ve yazılışları öğretilmiştir⁹⁹.

2.3. Usul-ü Cedid Okulları'nın Çarlık Rusya'sında Yayılma Süreci ve Usul-ü Savtiye'nin Kullanımı

Gaspıralı, Usul-ü Cedid hareketinin gerekliliğini şöyle izah etmektedir: “*İnsanoğlu hakikati ve saadeti hiç bulamaz ve lâkin bu hakikat ve saadet yolunda yürüyene yardımcı bir şey vardır, bu, karanlıkta fenere benzer, buna maarif ve bilgi derler, maarif insanın fikrini çok eder, aklını keskin eder, zekasını arttırır. Bir insanın akli ve zekası artsa kuvveti ve serveti de artar*”¹⁰⁰.

Kısa zamanda bu başarı sonucunda *Usûl-ü Cedid* okulunun öğrenci sayısı kırka ulaşmıştır. İsmail Bey, alınan bu başarıların ardından *Kadimci* ismi ile adlandırılacak grubun sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Gaspıralı, meydana gelen bu olumsuz havadan kurtulmak ve yeni eğitim sisteminin başarısını tekrar kanıtlamak için yirmi kişilik yetişkin bir işçi grubuna akşam okulunda yeni eğitim metodu ile okuma ve yazmayı öğretmeye çalışmıştır. Öğretmenleri İsmail Bey Gaspıralı tarafından yeni eğitim sistemine tabi olan işçiler kırk beş günün sonunda okuma ve yazmayı öğrenmişlerdir. Bu başarı sonrasında İsmail Bey'in yeni eğitim sistemi ve Usul-ü Cedid okullarının şöhreti hız ile Müslüman Dünyası'nda yayılmaya başlamıştı. Ayrıca Rusya Türkleri'nin bulunduğu topraklarda öğretmenlik yapanlar da zaman içerisinde İsmail Bey'e müracaat ederek ondan yeni eğitim metodunu kendilerine öğretmesi istemişlerdir. Rusya İmparatorluğu'nun dört bir yanından gelen bu öğretmenler üç ya da dört ay kadar bir süre içinde yeni eğitim sistemini öğrenmişler ve İsmail Bey'in isteği ile de kendi ülkelerine dönüp yeni metodu öğretmeye başlamışlardı. Bu dönemde İsmail Bey'e okullarını tanıtmada yardımcı olan tek öge Tercüman Gazetesi idi. Bir yandan yeni eğitim metodu ile daha fazla kitleye seslenmeye çalışan İsmail Bey bir yandan da yeni eğitim sistemini Tercüman'da tanıtmaktaydı¹⁰¹.

Kadimci olarak adlandırılan grup İsmail Bey'in yeni metodunu bir Ruslaştırma siyaseti olarak görmekteydi. Gaspıralı, bu söylemlerin yanlış olduğunu ispat etmek için başarıları herkese anlatarak Rusya Türkleri'nin yaşadığı diğer bölgelere de yeni eğitim sistemine sadık öğretmenler göndermekteydi. İsmail Bey Gaspıralı, 1887 yılında ikinci *Usûl-ü Cedid* okulunu açmak için Bekir Emekdar'ı *Hankerma (Kasimov)* 'a gönderdi. Kendisi de yeni eğitim sistemi sayesinde elde etmiş olduğu başarıları herkese duyurmak için, Rusya çapından zengin Müslüman tüccarların akın ettiği her yıl Nijni Novgorod'da düzenlenen panayıra gitmekteydi¹⁰².

Usûl-ü Cedid okullarının yaygınlaşmasında İdil civarında yaşayan Tatarlar ile Kafkasyalı Müslüman Türkler'in üstlendikleri roller çok önemliydi. Özellikle İdil Boyu Tatarlarından *Hüseynovlar, Apanaylar, Akçuralar* gibi zengin tüccarlar ve *Tağızadeler* gibi

⁹⁹ Pınarer, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁰⁰ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁰¹ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...*, s. 45-46.

¹⁰² Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 55-56.

Kafkasyalı Müslüman zenginler bu okulların Rusya çapında yayılmasını sağlamışlardır¹⁰³. Bu varlıklı tüccarların sayesinde yeni okullar Kırım, Kazan, İdilboyu ve Kafkasya'da hız ile yayılmıştır. 1905 yılına ait bir kayıta, İsmail Bey'in yeni eğitim sistemi beş bin okulda uygulanmaktaydı¹⁰⁴.

Gaspıralı, okulunu Türk nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerden birisi olan Türkistan'da tanıtmak ve açma fikrindeydi. Rus hükümetine bir talepte bulunan İsmail Bey hayır cevabını almıştı. Fakat Gaspıralı bu kararı dinlemeyerek Buhara Emiri Abdulahat Han ile muhabbetini geliştirmiş ve Buhara'da yeni usûl okullarını açmak için faaliyete geçmiştir. Tercüman'ın en sıkı takipçilerinden birisi olan Abdulahat Han 1893 yılında Rusya'yı ziyareti sırasında Bahçesaray'a da uğramış ve İsmail Bey'i tebrik etmişti. Gaspıralı nihayet 1893 yılının Mayıs ayında Han tarafından Buhara topraklarına davet edildi. İsmail Bey, Semerkand ve Taşkent'te bulunan okulları ziyaret ettikten sonra Şehr-i Sebz'e Han'ın yanına gitti. Fakat Buhara Hanı'nın Rusya'dan çekinmesi sonucunda İsmail Bey burada istediği sonuçları elde edemedi¹⁰⁵.

İsmail Bey Gaspıralı, olumsuz geçen Buhara ziyaretinin ardından Tercüman'da kaleme aldığı *Dva Han* (İki Han) isimli hikayesinde fikirlerini gayet açık bir şekilde görmekteyiz. İsmail Bey yazdığı bu hikayede şöyle demektedir: '*Bir zamanlar iki Han vardı. Hanların ikisi de iyi birer iş yapmaya karar verdiler. Hanlardan birincisi, vezirlerinin tavsiyesini dinleyerek bir câmi yaptırmaya karar verdi. İkincisi Han ise, vezirlerinin buna benzer tekliflerini reddederek, hem bir cami hem de bir medrese yaptırmaya karar verdi. Aradan uzun yıllar geçti. Bir gün seyyahlar, birinci Han'ın ülkesinden geçerlerken halkın son derece perişan ve cehalet içinde olduklarını görmüşler. Aynı seyyahlar ikinci Han'ın ülkesinden geçerken insanları gayet mutlu görmüş. Kimi ilimle, kimi de şiir ve edebiyat ile uğraşıyormuş. Her hususta ilerlemenin görüldüğü ülkenin Han'ı ,yıllar evvel bir memleketin ilerlemesinin herşeyden önce bilgi ve öğrenmeye dayandığını anlamıştı'*¹⁰⁶.

İsmail Bey Gaspıralı, verdiği eğitimi sadece erkekler ile sınırlandırmamıştır. O kız çocuklarına da gereken önemi fazlasıyla vermiştir. Gaspıralı kendi çocuklarını, özellikle kız çocuklarına Rusça öğretmesi için öğretmenler tutmuştu. Necip Hablemitoğlu'na göre İsmail Bey Rusya'da kızlar için açılan ilk okulu 1884 yılında Bahçesaray'da açmıştı. Bu okulun başına da kız kardeşi Selime Pembe Hanım'ı getirmişti. 1906 yılına gelindiğinde ise Kırım'da bulunan kız okullarının sayısı on üç idi. 1917 yılında ise Kırım'da ki Usûl-ü Cedit okullarının sayısı üç yüz altmışı bulmuştu. Üç yüz altmış okulun yarısına yakını da kızların eğitim gördüğü okullardan oluşmaktaydı¹⁰⁷.

Hakan Kırımlı'ya göre ise İsmail Bey Gaspıralı kızlara yönelik ilk Usûl-ü Cedit okulunu 1893 yılında ablası Pembe Hanım Bolatukova'ya Bahçesaray'da açtırmıştır. Fakat

¹⁰³ Kırımlı, "Gaspıralı İsmail Bey", s. 393.

¹⁰⁴ Pınarer, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁰⁵ Ekinci, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰⁶ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...*, s. 50.

¹⁰⁷ Şengül Hablemitoğlu ve Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Ajans-Türk Maatbacılık, Ankara 1998, s. 75-76.

İsmail Bey 1905 yılı ve sonrasında Rusya içinde gelişen olaylardan dolayı bu okul ile fazla ilgilenememiştir¹⁰⁸.

3.Rusya Çarlığı'nda 1905 İhtilali'nin Gerçekleşmesi ve Bu Süreçte Rusya Müslümanları'nın Faaliyetleri

Rusya'da 1825 yılı ile başlayan ihtilal hareketleri bu dönemde zirve noktasına ulaşmıştı. 1861'de Rus topraklarında kölelik kaldırılmıştı fakat bu topraklarda yaşamakta olan köylüler yerlerini terk edememişlerdi. Rus hükümeti tarafından yapılan reformlar, yenilikçi taraftarlarını tatmin etmemekteydi. 1 Mart 1881 tarihinde Çar II. Aleksandr'ın bir suikast ile öldürülmesinden sonra, onun yerine geçen III. Aleksandr çok sert tedbirler aldı. On yıl süren bu dönem sonrasında Rus Çarlığı'nın tahtına Romanovların son üyesi Çar II. Nikola geçti. Bu dönemde de Rusya içinde köylüler ile gizlice ittifak kuran bazı siyasiler “*Sosyal Revolüsyoner*” isimli bir parti kurdular. Rusya'da bulunan orta sınıf ise, İngiltere ve Fransa'da ki gibi parlamentolu ve anayasal bir düzen istemekteydi. Orta sınıf bu dönemde “*Kadet*” adı altında temsil edilmekteydi. Bazı aydınların da olaylara dahil olması ile Rusya içinde yaşanan olaylar hızlanmaya başladı. Ardından ortaya çıkan Japon-Rus savaşı sonrası Rusya'nın yenilmesi ile ülke içinde karışıklıklar meydana geldi. Gabon'un önderliğinde işçilerin saraya doğru yürümesi sonucunda açılan ateşte beş yüz kişi hayatını kaybetti. Bu olay Rusya Tarihi'nde “*Kanlı Pazar*” olarak tarihteki yerini almıştır. Kanlı Pazar'ın ardından Çar II. Nikola 19 Ağustos'ta yayınladığı bir ferman ile Duma'nın kurulacağını bildirmiştir¹⁰⁹.

Rusya topraklarında gelişen 1905 İhtilali'nin bizi ilgilendiren kısmı bu ihtilal döneminde Rusya Türkleri'nin içinde bulunduğu durumdur. Rusya Türkleri 1905 İhtilaline hazırlıksız yakalandılar. Rusya içindeki karmaşık olaylar Rusya Türkleri ya da Rusya Müslümanları içinde de görülmekteydi. Gelişen süreç içerisinde birlikte hareket etmek için hiçbir girişim yapılmamıştı¹¹⁰. Fakat Rusya'da ortaya çıkan kargaşa ortamında Rusya Müslümanları'da diğer gruplar gibi boş durmuyordu. “*Ceditçi*” ismi ile anılan Müslüman aydınlar, haklarını savunmak için faaliyetlerini hızlandırdılar. Sibiryalı Abdürreşit İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı, Kazan Tatarlarından Yusuf Akçura gibi aydınlar ile beraber İsmail Bey Gaspıralı'da yeni oluşan bu düzende yerini almak için çalışmalarına başlamıştı¹¹¹.

Rusya Müslümanları içerisinde ilk toplantı 15 Ağustos 1905 yılında Nijni Novgorod'ta yapıldı. Rus hükümetinin bu toplantıya izin vermemesi üzerine toplantı, gezi süsü verilmek suretiyle Oka Nehri üzerindeki bir gemide yapıldı. Yapılan bu toplantının başkanlığına İsmail Bey Gaspıralı seçildi. Rusya Müslümanları tarafından yapılan birinci toplantıda Müslümanların çıkarları doğrultusunda bir birlik oluşturulması kabul edilmiştir. Bu fikrin yanında da ayrıca Rusya Müslümanları'nın on altı şubeye ayrılarak merkeze bağlı bir organizasyon şeklinde faaliyete geçmeleri konusunda da anlaşılmıştı¹¹². İsmail Bey sadece

¹⁰⁸ Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 393.

¹⁰⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 85-87.

¹¹⁰ Devlet, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹¹ Pınarer, *a.g.e.*, s. 95.

¹¹² Pınarer, *a.g.e.*, s. 97.

Rusya Müslümanları için değil kendi memleketi olan Kırım içinde yoğun bir çalışma içindeydi. Gaspıralı, 3 Aralık 1905 yılında düzenlenen Bütün Kırım Müslümanları Kongresi'nde de başkanlık görevini üstlenmişti¹¹³.

II. Rusya Müslümanları Kongresi ise 13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında St.Petersburg'da gerçekleştirildi. Rusya'nın farklı bölgelerinden St. Petersburg'a gelen temsilciler burada iki hafta kalarak bu süreçte dört ya da beş kez bir araya gelmişlerdir. Düzenlenen toplantıların birisinde, Ali Merdan Topçubaşı tarafından 23 maddelik *İttifak Nizamnamesi* okunarak kabul edildi. Bir gün sonra yapılan toplantıda ise bütün delegeler Kur'ân-ı Kerim'e el basarak İttifak için, Rusya Müslümanları için çalışacaklarına and içtiler. Kongre'nin sonunda ise Rus Duma'sına Müslüman milletvekillerinin girmesi için tüm katılımcılar tarafından Rus hükümetine bir talepname gönderilmesi kabul edildi. Ayrıca bu toplantıda kabul edilen tüm kararlar da Rus hükümetine bildirilmişti¹¹⁴.

Nijni Novgorod'ta 16-21 Ağustos 1906 tarihinde toplanan III. Rusya Müslümanları Kongresi bu sefer Rus hükümetinden izin alınarak yapılmıştır. Bu toplantının Rus Hükümeti'nden izin alınarak yapılması katılımcıların sayısını etkilemiştir. Ayrıca resmi bir toplantı olması nedeniyle de çok sayıda Rus ve Türk gazeteci de toplantıyı takip etmişti. Bu toplantıda Yusuf Akçura, kabul edilmiş olan İttifak'ın amacının dünyada bulunan bütün Müslümanların değil, Rusya Müslümanlarının çoğunluğunu toplayarak bir siyasi parti kurmak olduğunu dile getirmiştir. III. Rusya Müslümanları Kongresi'nin en önemli konusu eğitim idi. Kabul edilen karara göre; *Rusya Müslümanlarının eğitim sistemi her bölgede aynı olacak, mahalli şive ile birlikte Türkleri birleştirici edebi Osmanlı Türkçesi okutulup, öğretilecektir.* Bu toplantıda tartışılan bir diğer konu ise, dini konuların açıklığa kavuşturulmasıydı. Bu konuda ise: *“Rusya Müslümanlarının dini müesseselerine ait yürürlükteki kanun ve hükümlerin değiştirilmesi, Rusya’da ki müftülerin halk tarafından serbestçe seçilmesi, bütün Müslüman ruhanilerin maaş alarak hukuken Rus papazları ile aynı dereceye getirilmeleri”* kararları oy birliği ile kabul edilmişti¹¹⁵.

Gaspıralı, 1905 İhtilali sonrasında Tercüman'da yer alan Rusça bölümü gazeteden kaldırmıştı. İsmail Bey, öncelerinde çok temkinli bir şekilde kurduğu cümleleri artık daha açık bir şekilde ifade ederek yazmaya başlamıştı. İsmail Bey Gaspıralı'nın bu dönemdeki düşüncelerini şu şekilde açıklamaktaydı: *“Yapılacak çok iş vardı; ancak vakitsiz maceralardan kaçınılarak herşey mutlaka meşru ve kanuni zeminde yapılmalıydı”*¹¹⁶.

3.1. Rusya Topraklarında İlk Kadın Dergisi: Alem-i Nisvan ve İsmail Bey Gaspıralı'nın Yayınladığı Diğer Dergiler

İsmail Bey Gaspıralı, Tercüman'ın 1887 yılında çıkan bir sayısında kadınlar hakkında şöyle demiştir: *“Bu zamanda Avrupa’yı müptela eden meselenin biri de kadınlar meselesidir.*

¹¹³ Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 393.

¹¹⁴ İkinci, *a.g.e.*, s. 38.

¹¹⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 108-114.

¹¹⁶ Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, s. 393.

Kadınlara ilim ve marifet gerek mi? Kadınlara hizmet ettirmeli mi? Bu sualler mezkur olunuyor yüzlerce efsar ve resail neşr olunuyor ama beynel İslam buna hacet yoktur. Çünkü ilim kadınlara dahi farz olduğunu ve sa'y ve gayret bir hayli olduklarına bin üç yüz sene burun ve mukaddem karar ve hüküm olunmuştur'¹¹⁷.

1906 yılının son aylarına gelindiğinde çağdaşlaşma hareketinin sadece erkekler ile sınırlandırılmayacağını bilen Gaspıralı, kadınlar için de bir dergi çıkartmıştı. Tercüman Gazetesi'nde de kadınların eğitimi, çalışmaları, onların toplumsal statülerini belirleme gibi konularda yazılar yazmışsa da İsmail Bey bunları yeterli görmemişti. Gazetenin başına eşinin ölümünden sonra yoldaşı, kızı Şefika Hanım'ı getirmişti. Kadınlar için Rusya Türkleri arasında çıkan ilk olan gazetenin adı *Alem-i Nisvan* yani Hanımlar Dünyası idi. 16.11.1906 tarihli *Alem-i Nisvan* dergisinin başlığı altında şu ibare görülmektedir: '*Müslimelere mahsus edebi ve tedrisi haftalık mecmuadır*'. *Alem-i Nisvan* dergisine baktığımızda bu derginin kadınları bilgilendirme, aydınlatma, teşvik ve yönlendirme, sonra da örgütleme yazılarının yazıldığını görmekteyiz. Örneğin, Türkler içinde bebek ölümlerinin %80 lere çıktığı dönemde dönemin Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'nin başkanlarından olan Besim Ömer Paşa'nın kitabından alıntılar yaparak kadınlar bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca *Alem-i Nisvan* dergisinde Türk erkeklerinin giderek artan bir şekilde Rus kızları ile evlenmelerine karşı çözüm arayışları içinde olan yazılarında yazıldığını görmekteyiz. Farklı Türk lehçelerinde yazılan mektupları ve haberleri okuyucuya sunan *Alem-i Nisvan* dergisi, esas olarak İstanbul Türkçesi'ne bağlı bir dil ile yayınlanmaktaydı¹¹⁸.

Gaspıralı'nın Müslüman kız çocukları üzerindeki emeğini Selime Hanım Yakub şöyle dile getirmiştir: '*İsmail Bey, Müslüman kadın-kızlarının mensup buldukları milleti bin yıllık uzak uykusundan uyandırdı. Erkeklerin kadın kafalarına kadın-kızların hicaptan, cesarettten kurtulmaları, onların da okumaları lazım geldiğini, kadın-kızın esir, lüzumsuz bir şey, o cahil, insanlar hukuku itiraf edilmemiş, o medenileşmemiş kaldıkça Müslümanların terakkileri hakkında ağız açmanın bile doğru olmadığına dair fikir verdi. Halkın medeni, iktisadi ve içtimai cihetten ileriye gidebilmesi kadın-kızın esirlikten kurtulmasıyla tahakkuk edebilir. İsmail Bey bunu kendisinin yüksek sesi ile her yerde sarsılmadan, sebatla ilan etti. Bu hakikat ona efsanevi Bahçesaray'daki güneşli açık gün kadar malumda kadın-kız kendisine ait meseleyi anladı ve onu tahakkuk ettirmek için uğraşmaya başladı*'¹¹⁹.

İsmail Bey, basın faaliyetlerine bu dönemde de hız vermeden devam etmiştir. Tercüman gazetesinin ilavesi olarak çocuklar için '*Alem-i Sübyan*' isminde haftalık dört sayfadan oluşan bir dergi çıkartmıştır. Çocuklar için çıkarılan bu dergi İsmail Bey'in ölümüne kadar yayın hayatına devam etmiştir. 1906 yılında ise haftalık çıkan güldürücü, aynı zamanda

¹¹⁷ Berrin Kalsın, 'İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi', *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ocak/Şubat/Mart- Kış Dönemi, C. 2 , S. 2 , 2014, s. 111.

¹¹⁸ Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da...*, s. 36-41.

¹¹⁹ Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail...*, s. 36-37.

düşündürücü bir dergi olan ‘‘Ha ha ha’’ yayınlanmıştır. İsmail Bey bu dergide, gericiliği eleştirerek, yeniliğin gerekliliklerden bahseden yazılar kaleme almıştır¹²⁰.

3.2 Bütün Müslümanları Birleştirme Çabaları: İsmail Bey Gaspıralı’nın Kahire’de ki Faaliyetleri

Rusya’da 1907 yılı itibariyle ortaya çıkan istibdat dönemi sonrasında İsmail Bey faaliyetlerini Rusya dışına taşıma gereğini hissetmiştir. Bu dönemde Gaspıralı’nın en önemli faaliyeti Kahire’de bir Dünya Müslümanları Kongresi toplama girişimidir.¹²¹

İsmail Bey, bu dönemde Müslümanların içinde buldukları durumu değerlendirebilecekleri ve bu bağlamda fikirlerin ortaya koyulabileceği en uygun yerin Kahire olduğu fikrindeydi. Gaspıralı, öncelikle bu fikrini 1907 yılında Tercüman’da duyurmuş ve ardından İstanbul üzerinden Mısır’a gitmiştir. Tercüman gazetesinin sıkı takipçilerinden birisi olan ünlü *Macar Türkolog Arminius Vambery*’nin bu haberi yayınlaması ile Kahire’de düzenlenecek bu kongreye yurt dışından da elçiler ve gazeteciler akın etmiştir. 1 Kasım 1907 tarihinde yapılan toplantıda İsmail Bey beş yüz ya da altı yüz kişiden oluşan delegelere fikirlerini açıklamıştır. İsmail Bey’in yaptığı konuşmanın ardından, yapılan teklifler ile ‘‘Dünya İslam Kongresi’’ için bir heyet görevlendirilmiştir. Gaspıralı, 1908 yılının Şubat ayında tekrar Mısır’a giderek burada ‘‘En-nahza’’ isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştır¹²². Fakat bu gazete yalnızca üç sayısı yayınlanmıştır. Gazetenin içeriği, Gaspıralı’nın Müslüman yenilikçiliği, birliği sağlama konusundaki ilkelerin ve yolun bütün dünyada bulunan Müslümanlara uyarlanmış olan bir özeti şeklindeydi¹²³.

3.3 İsmail Bey Gaspıralı’nın Osmanlı Topraklarındaki Etkileri

Osmanlı topraklarında II. Meşrutiyet sonrası yönetimi İttihat ve Terakki grubunun ele alması ile İsmail Bey, Osmanlı topraklarında çıkarılan çeşitli yayın organlarında makaleler yazdı. Gaspıralı, 1908 yılında kurulan ‘‘Türk Derneği’’ nin kurucu üyelerinden biri olarak burada yerini aldı. İsmail Bey’in 1911 yılında kurulan ‘‘Türk Yurdu Cemiyeti’’ ve cemiyetin yayın organı olan ‘‘Türk Yurdu’’ nda da etkisinin olduğunu görmekteyiz. 1908’den sonraki yıllarda Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki bağı sağlayan hiç şüphesiz ki İsmail Bey Gaspıralı’dır¹²⁴.

Bu dönemde Osmanlı topraklarındaki yönetimde söz sahibi İttihat ve Terakki grubunun, kongrenin İstanbul’da toplanmasını istemesi İsmail Bey’i zor duruma düşürmüştür. Gerçekleşen bu olay, kongreye katılacak olan delegelerin heyecanını söndürmüş ve kongre tarihi sürekli ertelenmiştir. Kongre tarihinin her geçen zamanda ertelenmesi nedeniyle kongre bir daha toplanamamıştır¹²⁵.

3.4 İsmail Bey Gaspıralı’nın Son Seyahati: Hindistan Ziyareti

¹²⁰ Ülküsal, *a.g.e.*, s. 152.

¹²¹ Kırımlı, ‘‘Gaspıralı İsmail Bey’’, s. 393.

¹²² Ekinci, *a.g.e.*, s. 41-45.

¹²³ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 165.

¹²⁴ Pınarer, *a.g.e.*, s. 119.

¹²⁵ Ekinci, *a.g.e.*, s. 41-45.

1912 yılının Şubat ayına gelindiğinde İsmail Bey, Müslüman nüfusunun yoğun olduğu Bombay'a bir seyahat düzenlemiştir. Gaspıralı, Bombay'da bulunduğu esnada düzenlenen bir kongrede yeni eğitim sistemi "usûl-ü savtiyye" yi katılımcılara anlatmıştır. Fakat katılımcılar İsmail Bey'in anlattıklarına pek inanmamışlardır. İsmail Gaspıralı burada bulunduğu süre içerisinde Bombay'da eğitim vermekte olan Müslüman mekteplerini ziyaret ederek, Bombay'da durumun çok kötü olduğunu kendi gözleri ile görmüştür. Gaspıralı, Mart 1912 tarihinde Bombay'da ilk usûl-ü cedit okulunu açarak burada kırk günde okuma ve yazmayı öğretmiştir. Ayrıca İsmail Bey Bombay'da öğretmenlere yeni eğitim metodunu da anlatmıştır. Fakat Gaspıralı, Hindistan'da kurmuş olduğu okulu kontrol edemediği için İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır¹²⁶.

4. İsmail Bey Gaspıralı'nın Rahatsızlanması

1914 yılının Haziran ayında St. Petersburg'da düzenlenen IV. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi bu kongrelerin sonuncu ayağını oluşturmaktaydı. Bu kongrede Rus hükümeti tarafından izin alınmadığı için, kongreye az sayıda delege katılmıştı. İsmail Bey ise bu sıralarda İstanbul'a bulunduğu için kongreye katılamamıştır. Kongrenin ardından I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile kongrelerde alınan kararlar hayata geçirilememiştir¹²⁷.

Rus hükümeti İsmail Bey'in sık sık İstanbul'a gitmesinden şüpheleniyordu. Rusların düşüncelerine göre İsmail Bey'in amacı; "Osmanlı topraklarındaki Türkler ile Rusya topraklarındaki Türkleri birleştirmektir". Bu şüphelerin ardından, İsmail Bey'in evi ve çalışma ofisi Rus hükümeti tarafından arandı. Bu olaya şahit olan Gaspıralı hemen bir dilekçe ile durumu Rus hükümetine iletmıştır. Bu aramanın ardından iki ay sonra İsmail Bey'in sağlığı bozulmuştur. Kırım'da bulunan Alman hastahanesinde tedavi gören İsmail Bey'e doktorlar bir teşhis koyamamışlardır. Onun bu durumu herkes tarafından duyulmuş, bu durum sonrasında dört bir yandan Gaspıralı'nın evine çiçekler, mektuplar ve telgraflar gelmişti¹²⁸.

Gaspıralı'nın vefatından sonra Tercüman'ın başına geçen Hasan Sabri Ayvazov İsmail Bey'in hastalık zamanlarındaki bir anısını şöyle ifade etmektedir: "İkinci gün bir fotoğrafçı çağırıp Tercüman İdarehanesi önündeki bahçesinde ailesi efrâdı, Yusuf Bey Akçura'nın ve Tercüman muharirleri ile birlikte muhtelif vaziyetlerde resimlerini aldırılmışlardı. Resim alınırken iskemleye oturmayıp yer üzerinde yatar gibi vaziyette bulduklarında sual eden bakışlarımızdan şüphelenerek: - Ne taaccüp ediyorsunuz, bundan sonra benim olacak vaziyetim yatmak olacaktır; zaten ben buna yakınlaşmaktayım demiştir"¹²⁹.

Yine o gün Hasan Sabri Ayvazov İsmail Bey ile yaşadığı başka bir anısını da şöyle anlatmaktadır: "Aynı gün İsmail Bey kendisinde elli sekiz sene vakit geçirdiği hanesinin idarehane ve matbaasının fotoğraflarını ve yazı odasının resmini de aldırarak istemişti. Fakat birdenbire havanın bulanması buna mani olmuştu. O gün İsmail Bey şöyle diyor idi: "Yakında uzun bir seyahate çıkmak fikrinde olduğumdan hanemin, Tercüman hey'et-i

¹²⁶ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 166-168.

¹²⁷ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...*, s. 174.

¹²⁸ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...*, s. 78-79.

¹²⁹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 47.

tahririyesinin ve matbaasının fotoğraflarını beraberimde bulundurmak istiyorum''. Bu sözlerden biz bir şeyle şüphelenerek çok müteessir olmuşuk''¹³⁰.

9 Ağustos 1914'den 9 Eylül'e kadar geçen sürede İsmail Bey Gaspıralı'nın durumu yeniden ağırlaşmıştı. 10 Eylül'de durumu daha da ağırlaşan İsmail Bey, yanında bulunanlardan yasin-i şerif okumalarını rica ederek, eline Kur'an'ı Kerim'i alarak öpüp yüzüne sürmüştür. Bir zaman sonra da gözlerini kapamış ve büyük fikir adamının ağzından şu cümleler dökülmüştü: *'Büyük Allahım! Altmış üç buçuk sene yaşadım. Bu hayatın otuz beş senesini Müslümanların uyanması, terakkisi, tealisi ve tekâmülü uğrunda sarfettim. Milletimin selâmet ve saadeti için elimden her ne geldi ise hepsini yaptım. Yarabbi!... Ey büyük Tanrım! Meydana getirmek istediğim bir çok şeyler daha vardı... Fakat buna muvaffak olamayacağım... Artık... Artık ne varsa hepsi senin, herşey senin elindedir. Allahım!...'*¹³¹.

4.1. İsmail Bey Gaspıralı'nın Vasiyeti ve Vefatı

Bu sözlerinden önce durumu iyice kötüleşen İsmail Bey ailesini ve çalışma arkadaşlarını yanına toplayarak vasiyetini açıklamıştır. Hasan Sabri Ayvazov bu vasiyeti şu şekilde yayınlamıştır: *'Söyleyeceklerime dikkat ediniz. Dünden beri kendimi fena ve ağırca hissediyorum. Bu halin neticesi bu günlerde anlaşılacaktır. Madem ki doğduk... Bir gün elbette öleceğiz... Sözlerimden müteessir olmayın... Doğmak tabii olduğu gibi ölmek de tabiidir... Bunun için, ne olur ne olmaz... Ben sizlere vasiyetimi söylemek istiyorum. Şayet ölürsem (inşallah daha yaşarım) şu söyleyecek sözlerimin icrasını sizden beklerim:*

1-Mezarım, Zincirli Medrese civarında kendisine Mengli Giray Han'ın türbesi bulunan bezerliğin cenûb-i şarkîyesindeki yüksekçe mevkide kazılsın.

2-Altı yüz ruble vasiyetim var bu para ... adama emanet olarak bırakılmıştır. Mezkur meblağı o adamdan alırsın, dört yüz rublesini cenazem kılındığı günden itibaren bir aya kadar ehil olanlara tasadduk edersin; baki kalan iki yüz rubleyi de bir seneye kadar bir mektup ile caminin faydasına sarf eylersin...

3- "Tercüman" gayr-ı kâbil-i taksimdir. Hiç taksim edilemez. Evlatlarım çalışsınlar; irâdından istifade etsinler, "Tercüman" ı söndürmezler ümidindeyim...

4-Benden sonra "Tercüman" ın baş muharriri Hasan Sabri Ayvazov olacaktır. İki seneden beri ona emniyet etmekteyim, sizler de emniyet ediniz oğullarım... Kendi ihtiyarıyla "Tercüman" dan gitmez ise onu kimse oradan çıkarmayacaktır.

5- "Tercüman" dan maada olan işleri evlâtlarım ve damatlarım tesviye ederler...

6- Bir buçuk aydan beri yanımda bulunan Zeynep nam yetime kızcağıza elli ruble hediye verirsiniz.¹³²

İsmail Bey Gaspıralı, 11 Eylül 1914 tarihinde Bahçesaray'da kendi evinde hayata gözlerini yumdu. Onun büyük eseri Tercüman Gazetesi'de Bolşeviklerin Kurultay hükümetini savaşta mağlup etmesinden sonra 10 Şubat 1918 tarihinde kapatılmıştır. İsmail Bey'in ölümü yalnız Kırım'da değil tüm Rusya'da, Osmanlı topraklarında ve hatta bazı Müslüman ülkelerinde ve Avrupa'da da büyük yankı uyandırmıştır. Kırım Halk Cumhuriyeti'nin ilk

¹³⁰ Ekinci, a.g.e. , s. 47.

¹³¹ Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu..* , s. 79.

¹³² Ekinci, a.g.e. , s. 48.

başkanı Numan Çelebi Cihan Tercüman'ın 1915 seneli 203. sayısında "Anlayabilseydik" yazısı ile İsmail Bey'in vefatının ardından düşüncelerini kaleme almıştır. Yusuf Akçura'da *Türk Yurdu* dergisinin 12. sayısında "Muallime Dair" yazısıyla İsmail Bey'in ardından fikirlerini belirtmiştir¹³³.

4.2. İsmail Bey Gaspıralı'nın Ardından

Dünya'nın dört bir yanından İsmail Bey'in vefatından dolayı taziye telgrafları yazılmıştır. Bu telgrafların birisinde Azerbaycan Türklerinden Ali Merdan Topçubaşı şöyle demektedir: " *Bakû- (Tercüman İdaresine) ecel bi-vefa merhametsiz eliyle otuz iki seneden beri Müslümanların yolunu nurlandıran çerağı söndü. Şimdi yalnız Tercüman idaresi değil, umumi Rusya Müslümanları yetim kaldı. O Müslümanlar ki, unutulmaz İsmail Mirza Gasprinski'yi pek haklı olarak en utkun sözlü bir gazetenin müessisi; Müslüman efkar-ı umumiyesinin sergerdesi, usûl-ü cedid mekteplerinin nâşir sayıyorlardı. Millet arasında mukaddes bir makam tutturarak anın menfaatini müdafaya bütün varlığı ile çalışması merhumu ilelebet hayır ile yadettirecektir. Anın gösterdiği yol ile Müslümanlara hizmette devam etmek ve Tercüman'ı devam ettirmek anın şarkirtlerine borçtur. İş bu hadise-i elime karşısında Tercüman idaresine ve umum Müslümanlara sabr-ı cemil ve teselli ihsan etmesini Allah'tan niyaz ederim*"¹³⁴.

Başka bir telgrafta Azerbaycan Cumhurreisi Mehmet Emin Resulzade, İsmail Bey'in vefatının ardından şöyle demektedir: " *Bakû Turan'ın emsalsiz medeni kahramanı ve Rusya Müslümanları üstadının matem alayı arasında ağlayıp gidenlere benden gözlerimin yaşıyla koşuluyorum*"¹³⁵. İsmail Bey Gaspıralı'nın vefatının ardından Yusuf Akçura'da şöyle demiştir: " *Odesa- Kara haberi şu saat işittim. Sevgili eniştemin ve bu günkü Rusya Müslümanlarının en büyük ademinin zayii karşısında sizinle beraber bende ağlıyorum*"¹³⁶. Buna ilaveten Akçura onun ne kadar büyük bir insan olduğunu şu satırlar ile ifade etmiştir: " *Geçmiş bütün asırlarda Türk ve İslam dünyasında İsmail Bey'e denk sadece yirmi otuz kişi biliyorum, bununla birlikte, o Türk dünyasının son birkaç asrında varlığı bu kadar önemli ve gerekli olan biricik şahsiyettir*"¹³⁷.

Türk Dünyası içinde fazlasıyla sevilen sayılan Gaspıralı, haliyle uluslararası bir şahsiyetti. Türkçü Rıza Nur, İsmail Bey hakkında şunları demiştir: " *Gaspıralı İsmail Bey, otuz senelik cesaret, fedakarlık, yüce bir milliyet hissesi ile ifade edebilen bir gayret ve çalışma ile Kırım Türkleri'nin gözlerini açmıştır. Onun yaydığı uyanma nuru hatta Rus hükümü altındaki bütün Türkler'e de varmıştır. Bu yüksek zat Türk tarihinin uyanma devresinde hizmet eden büyüklerdendir*"¹³⁸.

¹³³ Ülküsal, a.g.e. , s. 152-153.

¹³⁴ Ekinci, a.g.e. , s. 51-52.

¹³⁵ Ekinci, a.g.e. , s. 53.

¹³⁶ Ekinci, a.g.e. , s. 55.

¹³⁷ Emirhanov, a.g.m. , s. 72.

¹³⁸ Hablemitoğlu, *Gaspıralı...* , s. 39-40.

Türk tarihçiliğinin önde gelen simalarından birisi olan Hüseyin Namık Orhun'da Gaspıralı için: “*Yalnız Rusya Türkleri arasında değil, bütün Türk aleminde büyük bir tesir yaparak Türkçülük cereyanına hız vermiş olan ilk Türk; İsmail Bey Gaspıralı*” demiştir¹³⁹.

İsmail Bey'in cenaze törenine Rusya'nın dört bir yanında gelen altı bini aşkın insan katılmıştır. İsmail Bey'in vefatını takip eden yıllar boyunca Rusya'da yayınlanan her Türk gazetesinde ve dış basında da Gaspıralı hakkında sayısız matem yazıları yayınlanmıştır. Rusya'da ve bazı Müslüman ülkelerde onun ruhuna dualar edilip, mevlitler okunmuştur. Türkistan'da bulunan Cedidçi okulları İsmail Bey'in vefatının ardından iki gün yas ilan etmişlerdir ve Cedidçiler ile bu okulların öğrencileri İsmail Gaspıralı için bir ay göğüslerinde yas alameti taşımışlardır¹⁴⁰.

Cenaze alayında yaşananları kaleme alan Osman Akçokraklı yazısında: “*Nutuk söyleyenler bazı dakikalarda kendisini tutamayarak gözleri yaşlanıyor, sesleri titriyor, cemaatin arkasında hüüngür hüüngür ağlaşma sadaları işitiliyordu... Filhakika bu yalnız burada cemolmuş Kırım Müslümanları değil, umum Rusya ve hatta umum islamlar için heyecanlı dakikalardı... Bunu düşünerek ağlamamak kabil değildi*” demiştir¹⁴¹.

Osmanlı topraklarında İsmail Bey'e verilen önemi onun vefatından sonra daha da iyi anlıyoruz. *Türk Yurdu* dergisinin 12. Sayısı Gaspıralı adına çıkarılmış ve bu sayıda onun fikirleri ile hayat hikayesi kaleme alınmıştır. İstanbul'da Gaspıralı için Ayasofya Camii Şerifinde Mevlud-i Şerifler okunmuştur¹⁴².

4.3. İsmail Bey'in Özel Hayatı ve Kişiliği

İsmail Bey'in vefatının ardından Tercüman'ın baş muharriri görevine getirilen Hasan Sabri Ayvazov, İsmail Bey'in özel hayatı hakkında şunları nakletmektedir: “*İsmail Bey erken kalkmayı severdi. Sabah saat 6-7 sularında kalkar, bir fincan kahve içer, sonra yazı yazmaya başlardı. Saat 8 sularında posta geldiği gibi bütün mektup ve gazeteleri gözden geçirir, ehemmiyetli mektup ve haberleri mavi ve kırmızı boyalı kalemler ile çizerdi. Yazı yazarken karyolasında biraz arkasına dayanırdı. Kağıt altında katıca bir şey bulundurup yazısını diz üstünde yazardı. Yazı ile meşgul iken tütünü çokça çekmeyi severdi. Meydana gelmesi mümkün olmayacak işler bile bir kere olsa da tecrübe ederdi. Umûmiyetle meydana gelmesi kâbil fikirler düşünür, yapılması mümkün olacak işler yapardı. Teşebbüs ettiği işlerde ne kadar müşkülata uğrarsa uğrasın, ruhu sönmez, ümidi kırılmazdı. Vücudu zayıf olmak ile beraber büyük bir metanet ve cesaret-i medeniyeye mâlik idi. Ruhsuzlara ruh, ümitsizlere ümit verir idi; beyhude yürümez; nâfile söz söylemez, maksatsız gezmezdi. İsmail Bey nasıl bir cemiyette bulunursa bulunsun hanesine erken gelmeyi, erkence yatmayı severdi. Uykuya yatmadan evvel, pişmiş süttten yapılmış taze yoğurt yemeği âdet edinmişti. Etlî, yağlı ve Avrupa usulünce hazırlanmış yemeklerden pek hoşlanmazdı. Hamur işlerini ve millî yemekleri pek severdi. Kış mevsimleri, odasındaki sobayı yaktırıp önünde bir minder koyup ateşe karşı*

¹³⁹ Hablemitoğlu, *Gaspıralı ...* , s. 40.

¹⁴⁰ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik...* , s. 174-175.

¹⁴¹ Kırimer, *a.g.e.* , s. 154.

¹⁴² Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu...* , s. 80.

otururdu. Şimdiki evlerimizde eski, millî odakların bulunmadığına esef eder, o ocakların köşesinde oturmanın keyif ve lezzetinden bahsedirdi. Umûmiyetle millî âdetlerimizi sever ve âdetlerin Avrupa medeniyeti tesiriyle tedricen kaybolduklarına esef ederdi. Millî musikiye karşı ise âdeta bir inhimak gösteriyordu. Avrupa musikisini takdir etmekle beraber şark musikisinden daha ziyade lezzet alıyordu. Çalgılı düğünlerde bulunduğu zaman "Aksağın Dolusu", "Aksağın Milli Marşı" nam millî marşları çaldırırdı. Bunlara "Aksak Timur'un Dolusu", "Timurlenk'in Marşı" dahi deniliyordu. Her ikisi de tarihî makamlar ve marşlarıdır¹⁴³.

Cafer Seydahmet ise İsmail Bey'in özel hayatını şöyle anlatmıştır: "Sihhati yerinde olduğu zamanlar, her gün birkaç saat matbaada otururdu. Sabahları odasından çıktığında, matbaadaki motörlü makinaların sesini işitmezse rahatsızlanırdı. Makinanın ne için işlemediğini sorar anlardı. Bir gün matbaada çokça oturduklarını görüp: "Efendim, bu makine gürültüleri ve boya kokuları içinde niçin bu kadar çok oturuyorsunuz" denildiğinde gülerek: "Matbaa makinasının gürültüsü benim için en güzel bir musiki olduğu gibi, boya kokuları da en lâtif çiçeklerin rayahasından hoştur. Saatlerce matbaada kalsam ne makinanın gürültüsünden usanırım, ne de boya kokusundan". İsmail Bey hiç işsiz durmazdı. Onun için en büyük azap, en ağır ceza işsiz kalmaktı"¹⁴⁴.

SONUÇ

1851 yılında Kırım toprakları içinde yer alan Avcıköy'de doğan büyük fikir adamı İsmail Bey Gaspiralı altmış üç senelik hayatını başta Rusya Türkleri'ni ardından Dünya Türkleri'ni derin uykularından uyandırmak için harcamıştır. Rusya Müslümanları ya da Rusya İslamı başlığı altında yazmış olduğu yazılar Rusya ile Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının da haklarının olduğunu belirterek, çağdaşlaşmanın beraber olacağını söylemiştir. Rusya'nın kalkınmasının Rusya Müslümanları ile de bir ayağının tamamlanacağını söyleyerek dikkatleri üzerine çekmiştir.

Daha gençlik yıllarında bulunduğu ortamda fikirlerini sağlam bir zemine oturtan İsmail Bey 1883 yılında Tercüman Gazetesi ile bu fikirlerini bütün dünyaya yaymaya çalışmıştır. O basının önemini Avrupa'da ve Osmanlı topraklarında her yönüyle tetkik etmişti. Bir milleti uyandırmanın en önemli ögesinin basın olduğunu öğrenerek Tercüman'ı işlevsel bir şekilde kullanmıştır. 1884 yılında ise daha ilk öğretmenlik yıllarından itibaren aklında olan Usûl-ü Cedid okullarının temelini Bahçesaray'da atmıştı.

O Müslümanların uyuşukluk içinde buldukları eğitim sistemine zamanın pozitif bilimlerini de ekleyerek yeni bir eğitim sistemi geliştirmiştir. İsmail Bey'in vefatından sonra gelişen süreçte Türklük davasına Orta Asya'dan, Türkistan'dan hizmet edecek büyük fikir adamları onun okulları sayesinde ortaya çıkmışlardır. O Türk Dünyası'nda Ceditçilerin babası olarak adlandırılmıştır. Fikirlerini ve içinde bulunduğu durumu Gündoğdu ve İki Han isimli hikayelerinde daha detaylıca görmekteyiz. İsmail Bey, Müslümanların içinde bulunduğu bu vahim durumdan bir önce kurtulmaları gerektiğini her defasında dile

¹⁴³ Ekinci, a.g.e. , s. 49-50.

¹⁴⁴ Kırmıner, a.g.e. , s. 29-32.

getirmiştir. Onun aktif olarak liderlik yapmış olduğu Rusya Müslümanları Kongreleri ve Kahire Kongresi onun yapmak istediklerine verilecek en iyi örneklerdendir. Gaspıralı çağdaşlaşma mücadelesinin sadece erkekler ile başarıya ulaşmayacağını bilen ve kadınlarımıza da bu mücadeleye dahil etmeye çalışan ender fikir adamlarından birisi olarak tarihe adını yazdırmıştır. İçinde bulunduğu durumu her zaman iyice tetkik ederek nerede neler yapılabileceğini enine boyuna biçerek tartmıştır. Tercüman'da ki kullandığı üslup da bunun en iyi örneğidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atılmasında önemli bir rolü olan Türkçü kadronun fikir babası olarak etkisi ortadadır.

KAYNAKÇA

- BALA, Mirza ve İNALCIK, Halil, "Kırım", *İA*, İstanbul 1977, s.741-762.
- BOZKURT, Giray Saynur, *1905- 1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- EKİNCİ, Yusuf, *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yayınları, Ankara 1997.
- EMİRHANOV, Ramil, "İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy sonu- 20. yy başı)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2 , S. 3, Eylül 2005, s. 71-83.
- FİŞHER, Alan, *Kırım Tatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- GANKEVİÇ, Viktor Y. ve ŞARAPA Viktor F., "Gasprinskiy'in Bahçesaray Şehir Meclisi'ndeki Faaliyetleri", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları , Ankara 2004, s. 21-26.
- GANKEVİÇ, Viktor Y., "Faydalı Eğlence: Kırım Tatar Milli Basımının İlk Adımı" , (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları , Ankara 2004, s. 181- 183.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Gaspıralı İsmail Bey*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, Şengül ve Necip, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Ajans-Türk Maatbacılık, Ankara 1998.
- İNALCIK, Halil ve KIRIMLI, Hakan, "Kırım", *DİA*, C. XXV. , 2002 , s. 447-465.
- _____, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten*, C. VIII, S. 30, Ankara 1994, s. 185-229.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.
- KALSIN, Berrin, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ocak/Şubat/ Mart- Kış dönemi, C. 2, S. 2, 2015, s. 95-115.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, haz. Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakfı Yayınları No:2 , İstanbul 1996.
- KIRIMLI, Hakan, "Gaspıralı İsmail Bey", *DİA*, C. XIII. , s. 392- 395.
- _____, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

KOCAOĞLU, Timur, "Tercüman'ın Dili ve Coğrafyası", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara 2004, s. 215-225.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

KUZUCU, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenga Yayınları, İstanbul 2003.

LAZZERİNİ, Edward James, "İsmail Bey Gasprinskiy'nin Tercüman/ Perevodçik'i : Modernizm'in Bir Sözcüsü", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara 2004, s. 199- 214.

PINARER, Ataalp Kadir, *İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*, 72 Tasarım, İstanbul 2014.

POLAT, Ümit, "Türk Dünyasının Rönesansı: Usûl-ü Cedid Mektepleri", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara 2004, s. 303- 324.

SARAY, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.

_____, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003.

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, "İsmail Bey Gaspıralı ve Salname-i Türki", (baş ed. Hakan Kırımlı), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, Ankara 2004, s. 175- 180.

TOKER, Mustafa, "İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 31-45.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980.